

THALASSA

Pszichoanalízis-Társadalom-Kultúra

1990. MÁJ 1. 8

90/1

Hidas György Beköszöntő
Hidas György Ferenczi-pszichoanalízis-társadalom
Ujás Ferenc A budapesti iskola
Phitzner Rudolf Ferenczi Sándor társadalomfelfogása
Mészáros Judit Társadalmi elfojtások
Székely Judit Túlélési stratégiák
Csepeli György „Nemzeti tudattalan”
Litsán György Kollektív elfojtás
Popper Pieter Biblikus gondolkodásmód
Szalai Júlia Egy szociológiai gondolatmenet
Ranschburg Jenő A felettes én mai problémái
Laczi János Primitív tárgykapcsolatok

CSERÉPFALVI KIADÁSA

BEKÖSZÖNTŐ

A *Thalassa* első számával köszöntjük az olvasót. A Ferenczi Sándor Egyesület most, a századvég Magyarországon arra vállalkozik, hogy a századelő oly gazdag szellemi áramlataiból bemutassa a pszichoanalízis eszmevilágát a kultúra és a tudományok kölcsönhatásában, folytatva a megkezdett utat. Amikor Ferenczi Sándor létrehozta a Magyar Pszichoanalitikai Egyesületet, az alapító tagok között helyet biztosított a kor egyik jelentős irodalmi vezéregyéniségének, Ignotusnak, a *Nyugat* főszerkesztőjének. Ezzel a magyar pszichoanalitikus mozgalom születésekor kedvező feltételeket alakított ki arra, hogy a pszichoanalízis gondolatrendszere ne csak a szigorúan vett gyógyító munkában, hanem a kultúrában is helyet találjon magának. A pszichoanalitikus eszmék megjelentek a szociológiában, a néprajztudományban, a pedagógiában, és — túl e diszciplínák keretein — a polgári és baloldali értelmiség szellemi életében. Csáth Géza, Babits Mihály, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Füst Milán, József Attila alkotó módon éltek az analitikus gondolatok keltette új lehetőségekkel, beleszótték azokat a magyar nyelv szövetébe.

Ennek a korszaknak a hagyományait szeretnénk követni új folyóiratunkkal a *Thalassával*. *Thalassa*: a Tenger, Ferenczi Sándor életművének nemcsak egyik fő alkotása, hanem szimbóluma is, amelyben kifejeződik alkotói hitvallása. *Thalassa* Ferenczi számára nemcsak a tengert jelentette, hanem minden dolgok kezdetét. *Thalassa*: az őstenger, az anyaméh, amelynek biztonságára az ember egész életében visszavágyik tudattalan és tudatos imaginációjában.

A *Thalassával*, e folyóirattal emlékezünk Ferenczi szellemiségére, és visszatérünk a kezdetek sokszínűségéhez, az egészségességhez, amelyben az emberi életnek, a kultúrának, a társadalmi létnek jelentős egymásra hatása gazdagítja és elmélyíti a pszichoanalitikus gondolatokat.

Törekszünk arra, hogy helyt adjunk olyan tanulmányoknak — a filozófia, a történelem, a nyelvészet, a pedagógia, a szociológia és a tudományok más ágainak köréből —, amelyek merítettek a lélekelemzés tapasztalataiból, vagy amelyek megtermékenyítően hatottak a pszichoanalízisre.

Ezt a szándékunkat fejezzük ki a *Thalassa* első számával, és a pszichoanalízis nagy gondolkodója előtt a Ferenczi Sándor Egyesület „Pszichoanalízis és társadalom” című szimpóziumának előadásaival tisztelgünk.

Hidas György

Ferenczi Sándor — pszichoanalízis — társadalom

Hidas György

A pszichoanalízis elmélete és eszmerendszere nem szorítkozik a dívány és a mögötte álló karosszék által jelzett diádikus kapcsolatra, hanem a lélektani történéseket annak a szocializációs folyamatnak mentén kezeli, amelyben a mindenkori társadalom determinánsai tetten érhetők.

A Ferenczi Sándor Egyesületet egy olyan időpontban alapítottuk, amikor igazi korszakváltás kezdődött az országban. Az egyén és a társadalom kölcsönös viszonya, egymásra hatása újra izgalmas probléma lett, amelynek vizsgálatához ismét hozzájárulhat a pszichoanalízis nálunk is, hiszen erre eddig nem kerülhetett sor.

Egyesületünk első tudományos szimpóziuma témájául éppen azért választotta a pszichoanalízis és a társadalom, a társadalomtudományok közötti kapcsolatot, mert úgy gondoltuk, hogy sok évtizedes hallgatás és az analitikus dívány mögé visszahúzódás után ismét el kell kezdeni megbeszélni és megvitatni a pszichoanalízis felismeréseit, hipotéziseit az emberről, a társadalomról.

A Ferenczi Sándor Egyesület interdiszciplináris; tagjai pszichoanalitikusok, történészek, orvosok, pszichológusok, szociológusok, irodalomtudósok, filozófusok, etnológusok, akik ezen szaktudományok és a pszichoanalízis közötti összefüggések, kölcsönhatások iránt érdeklődnek.

A mai szimpózium erre a tudományos határterületre kíván bepillantást nyújtani, kitéüntetetten aktuális hazai vonatkozásokkal.

A pszichoanalízis és társadalom kapcsolatainak vizsgálata, a pszichoanalízis elméletének, módszereinek alkalmazása a társadalomtudományokra és a társadalmi gyakorlatra: Magyarországon Ferenczi Sándor öröksége. Erről nyilvánosan gondolkodni, ezek alapján cselekedni mindig csak olyan korszakokban lehetett, amikor a társadalmi progresszió útjai megnyíltak. Ilyen időszak az országban a huszadik század eleje, amikor Ferenczi Sándor, a miskolci könyvkiadó és -kereskedő fia, aki orvosi tanulmányait Bécsben végezte, 1908-ban, 35 éves korában pszichoanalitikusként berobbant a magyar szakmai és közéletbe. Februárban találkozik Bécsben Freuddal, márciusban előadást tart Budapesten a Magyar Királyi Orvosegyesületben „A neurózisok Freud tanának megvilágításában, és a pszichoanalízis” címmel (Ferenczi, 1908/a).

Áprilisban már a salzburgi első pszichoanalitikus kongresszuson fejt ki elgondolásait a pszichoanalízis és a pedagógia összefüggéseiről.

Márciusi előadását így fejezi be: „Meg vagyok róla győződve, hogy úgy az egyéni, mint a néplélektan, valamint az ezeket alkalmazó kultúrtörténelem és szociológia jelentékeny mozgató erőt fognak meríteni a haladásra azokból az ismeretekből, melyeket *Freud* tanainak köszönhetünk” (Ferenczi, 1908/b). Salzburgi előadásában pedig arról beszél, hogy a mai gyermeknevelés egyik legnagyobb tévedése: „az indulat- és képzetelfojtás, mondhatnék indulat- és gondolatletaga-

dás (Verdrängung) nagyra növelése. [...] A pszichoanalízis [...] azt bizonyítja, hogy az aszociális tendenciák közömbösítésének ez a módja nem célszerű és nem gazdaságos. Az öntudatlanban rejlő tendenciákat csak hatalmas védőberendezések felépítésével és automatikus működtetésével lehet elnyomva és elrejtve tartani, melyek tevékenysége túl sok pszichikus energiát emészt fel [...] [A pszichoneurózisokban] szenvedők nagy, és folyton szaporodó számát tekintetbe véve, már e bántalmak profilaxisának szempontjából is szóba jöhetne egy olyan pedagógiai reformtörekvés, mely az oly sok esetben kártékonyan ható lelki mechanizmust, a gondolatelfojtást elkerülni igyekszik. [...] a »Verdrängung« az úgynevezett normális ember élete folyását is kártékonyan befolyásolja. [...] ma az egész társadalom neurotikus [...] a társadalom e betegségének orvossága sem lehet más, mint a leplezetlen belátás az ember igazi és teljes egyéniségébe, főleg az öntudatlan lelki élet ma már nem hozzáférhetetlen műhelyébe; óvszere pedig: a belátásra, célszerűsége, és nem dogmákra alapított, illetőleg alapítandó pedagógia” (Ferenczi, 1908/b).

A neurotikus zavarokat Freud mint „szociális betegséget” dekódolja, amelyek eltorzult szocializációs folyamatokban alakulnak ki, és egy szocializáció mintájára szervezett beszélgetésterápiában oldhatók fel. Ferenczi a neurózist általában mint „*társadalmi betegséget*” jellemzi (Ferenczi, 1908/b), és az elfojtásról mint „*társadalmi jelenségről*” beszél (Ferenczi, 1928): „Az elfojtás, amelyik ezeket az amnéziákat a gyermekkorban létrehozta, *szociális jelenség*, az egyén reakciója a környezet rendszabályaira.”

Három évvel később így folytatja Ferenczi ezt a gondolatsort a Galilei Kör *Szabadgondolat* című folyóiratában: „A távolabbi jövő pedig meg fogja hozni az ember lelki nevelésének gyökeres reformját, és egy olyan nemzedéket fog nevelni, mely a természetes, de a kultúrával sokban összeütköző ösztönöket és vágyakat nem az öntudatlanba süllyesztéssel, letagadással, reflektorikus elfojtással fogja elintézni, hanem megtanulja azoknak tudatos elviselését és józan kormányzását. Ez pedig végét fogja jelenteni az emberiség egy korszakának, melyet a hipokrizis, a dogmák és a tekintélyek vak imádása és az önkritika hiánya jellemez” (Ferenczi, 1911-12). „Mi több — írja ebben a cikkében — a szó teljes értelmében vett *szabad gondolat*ról is csak akkor beszélhetünk majd, ha a gondolkodás [...] nincs alávétve öntudatlan indulatok irányításának, hanem [...] az addig öntudatlan determinánsokat is felöleli, és azok felett józan célszerűséggel, az egyéni és közjó okos összeegyeztetésével uralkodik” (uo.).

Tudjuk, hogy azóta tudattalan lélektani és társadalmi determinánsok, az irracionális, például az előítéletek mekkora pusztításokat végeztek a társadalmakban, gondoljunk csak Hitlerre, Sztálinra. Rombolásaik ismeretében Ferenczi század elejei bizakodása utópisztikusnak hangzik, mégis arra kell gondolni, hogy az emberismeret és a szociológiai tudás fejlődése alapozza meg a változásokat.

Társadalmi elnyomás és lélektani elfojtás közötti viszony, a kultúra és a közösség kialakulásának kérdései, ezek köré csoportosíthatók a pszichoanalízis és a frankfurti iskola teoretikusainak elgondolásai.

Russel Jacoby szerint „A pszichoanalízist mindig az a veszély fenyegette, hogy a pszichológiai vagy a szociológiai redukcionizmus következtében veszít értékéből. Reich éppúgy nem tudta elkerülni az egyik ilyen zsákutcát, mint a másikat a neofreudisták.

A kritikai elmélet oly módon kerüli el a pszichoanalízis banálissá tételét, hogy nem tekinti sem kulcsnak a társadalom teljességének megmagyarázásához, és nem korlátozza az egyén terápiájának és szexualitásának problémáira; a pszichoanalízist kritikai eszközként használja egyén és társadalom között feszülő mezőben: a

kritika túllép az egyénen, de nem téveszti szem elől egy történelem feletti lélektani dráma kedvéért.

A tudat nem jelenti számára — a pszichológiát túlértékelve — egyéni neurozisos és ösztönkésztetések egyfajta hulladékát, sem pedig — a szociológiát túlértékelve — a társadalmi normák puszta kifejezését. A redukcionizmus e két formája összefügg egymással; az egyénre mint elszigetelt lélektani vagy terápiás jelenségre való korlátozódás a pszichoanalízis társadalmi tartalmának rovására történik. Mindkét szempontnak eleget tenni egységükben és differenciáltságukban, ez a kritikai elmélet feladata” (Jacoby, 1975).

A magyarországi pszichoanalízis története azt mutatja, hogy a politikai környezet jelentős szerepet játszott abban, hogy a pszichoanalitikusok mit vállaltak aktuálisan a pszichoanalízis elméletéből, mit realizáltak abból tevőlegesen. Valahányszor szélső irányba tolódott el a politikai hatalom, 1919 után jobbra, 1948 után balra, a pszichoanalitikusok visszavonultak a terápiás gyakorlatba.

1948 — a fordulat éve — után a legtöbben magát a pszichoanalitikus gyakorlatot is felfüggesztették. Ezt a fordulatot a pszichoanalízis vonatkozásában Tariska István jelentette be a *Forum* című folyóiratban: „A pszichoanalízis — írja — az imperializmus házi pszichológiájává vált. A pszichoanalízis — struktúrájánál fogva — erre alkalmas volt” (Tariska, 1948).

Ferenczi álláspontja a pszichoanalitikus elmélet társadalmi vonatkozásában egyértelmű: a különböző társadalmi jelenségek lélektani determinánsainak megismerését és esetleges befolyásolását lélektani, pedagógiai eszközökkel tűzte ki célul. Ferenczi például már 1914-ben arról ír, hogy a pénz, a birtoklás legmélyebb és legbősegebb forrása a koprofilia. Ezzel az irracionális elemmel minden szociológiának és nemzetgazdaságnak, amelyik a tényeket elfogulatlanul vizsgálja, számolnia kell (Ferenczi, 1914).

Szociális problémák csak az emberek valós lélektanának felderítésével együtt válnak megoldhatóvá; spekulációk a gazdasági feltételekről egyedül nem vezetnek célhoz.

Ferenczi Sándort 1918-ban, az őszirózsás forradalom idején megindított folyamat eredményeképpen a budapesti egyetem orvoskarán a pszichoanalízis egyetemi tanárává nevezték ki. Kinevezésére 1919 áprilisában, a Tanácsköztársaság alatt került sor. A politikai hatalom bukása után elvesztette katedráját, és kizárták a budapesti orvosegyesületből is (lásd erről: Erős és munkatársai, 1987). Ferenczi a *Nyugatban* megjelent „Pszichoanalízis és társadalompolitika” című írásában fejtette ki álláspontját a pszichoanalízis, a politika és a világnézetek viszonyáról (Ferenczi, 1922). A cikkben érezhető, hogy védekezni kényszerül a politikai támadások ellen. A pszichoanalízist ugyanúgy függetlennek tartja a politikától, mint minden más tudományt.

„A pszichoanalízis — írja — sohasem aspirált másra, mint hogy tudományos igazságokat hirdessen — semmi esetre sem vállalta soha, hogy az igazságtól akár-melyik uralkodó irányzat kedvéért akár erre, akár arra letérjen. Nem is kötötte magát sem filozófiai, sem politikai dogmákhoz, hanem úgy a bölcselmi felfogásokat, mint a politikai tendenciákat csak az ember lelki természetrajzának megnyilvánulásaként értékelte. Az individualista és a kollektivisták pártok egyikét sem ismerhette el az ember igazi természetének képviselőjeként, hanem a jövőtől remélte egy oly »individuál-szocialisztikus« irány kialakulását, mely az egyéniségek természetadta különbségét, függetlenségi és boldogulási törekvését legalább úgy fogja méltányolni, mint a közös együttélés mellőzhetetlen, bár nehezen elviselhető organizációját. A történelmi materializmusra támaszkodó politikai irányok sok színvonalas gondolkodója kezdi belátni, hogy talán nem egy balsikernek

elejét vehette volna, ha az elméleti alap, melyre a szociális törekvések épültek, nem lett volna olyan egyoldalúan anyagelvű, hanem számításaiban tényezőként szerepeltette volna az embereknek — kiknek sorsán lendíteni akart — a lelki világát is. [...] rájöttek, hogy hiba volt a lélektani szempontok mellőzése, a gazdaságiak túlbecsülése” (Ferenczi, 1922).

Ferenczi gondolatai jelennek meg Wilhelm Reich kérdésében 1933-ban: hogyan magyarázható, hogy a kapitalista rendszer legmélyebb gazdasági válságában a nemzeti szocializmus irracionalitása diadalmaskodott a marxizmus racionális felismerése felett? Miért nem követik a tömegek a kapitalista termelés nyilvánvaló hiányosságai ellenére saját gazdasági érdekeiket, miért a fasizmus világnézetéhez csatlakoznak? (Reich, 1933).

Reich számára, aki pszichoanalitikus, ez a tény csak pszichológiailag érthető meg. A fasizmus a tudattalant, az elfojtott ösztönrezdületeket mozgósítja a maga céljaira. Ehhez a következtetéshez csatlakoznak a frankfurti iskola teoretikusai, Horkheimer, Adorno, Marcuse. A fasizmus jelensége bizonyítja, hogy a társadalmat szociológiailag és lélektanilag is vizsgálni kell. A társadalomelmélet lényeges eleme lesz a pszichológia. A fasizmus szociológiai és gazdasági dimenzióját egészítik ki és relativizálják a pszichológia eredményei. Marcuse kísérelte meg gyümölcsözően felhasználni későbbi munkáiban a freudi pszichoanalízis következtetéseit a társadalmi szabályozó mechanizmusok megismeréséhez. Marcuse vizsgálódásának két szintje van: egyfelől azt akarja kimutatni, hogyan ültetődnek be a társadalom normái a gyermekbe a szülői nevelés útján, másfelől azt kérdezi, hogy az *örömelv* elnyomása a *valóságelv* által szükséges feltétele-e a kultúra fennmaradásának.

Freud számára a válasz nem vitás: kultúra és társadalmi haladás csak akkor lehetséges, ha az ösztönkésztetéseket eltérítik közvetlen örömkielégüléstüktől, szublimálódnak, és ezáltal használhatók fel produktívan a társadalom építéséhez és fejlesztéséhez. Ezzel szemben Marcusnak az a véleménye, hogy a hiány és a nélkülözés megszűntével elveszti érvényességét a *valóságelv*. A termelőerők hatalmas fejlődésével a polgári társadalomban kialakul egy történelmi alternatíva: egy nem-elnyomó társadalom, harmónia megvalósulásának előfeltétele Marcus számára természetesen a kapitalista uralmi és teljesítményelvek megszűnése (Apel, 1980).

Freud több jólismert művében fogalmazza meg nézeteit a kultúra kialakulásáról, folyamatáról. Ezekben kulcsfogalmak az örömelv-valóságelv, az Ödipusz-komplexus, a bűnösség-bűntudat, az azonosulás az agresszorral, a felettes én és az énídeál. Lényeges tétele, hogy a kultúra kialakulása során a társadalmi regresszió interiorizálódik, és a felettes én átvállalja intrapszichésen az elnyomást. Freud elküldte Romáin Rollandnak *Tömegpszichológia és én-analízis* című munkáját. Kísérő levelében ezt írta: „Nem mintha ezt a könyvet különösen sikerültnek tartanám, de utat mutat az egyén analízisétől a társadalom megértéséhez” (Freud, 1960). Előző antropológiai könyvének, a *Totem és tabunak* alcíme: „Néhány egyezés a primitív népek és a neurotikusok lelki életében”. Tehát már ebben a könyvben is a Rollandhoz írott levélben megjelölt úton járt. Az őshorda-hipotézis, az ősapa megölésének története, a szélsőséges Ödipusz-helyzet szimbolikus értékű. Freud konstrukciója szerint az ősapa mindenható és abszolút egoista; személyes szükségleteit másokra való tekintet nélkül elégíti ki. A dependens és tehetetlen fiúk elől minden kielégülési lehetőség — beleértve a szexuálisakat is — el van zárva. A horda minden nőtagját kizárólag az apa birtokolja. A fiúk tisztelik és gyűlölik az apát. Vágyuk, hogy megöljék, ütközik a sikertelenség

esetén bekövetkező bosszújától való félelmükkel; ha sikerül, félnek, hogy köztük a legerősebb elfoglalja az apa helyét.

„A nők alárendelik magukat az apa férfifölényének. A fiúk kénytelenek kis közösségekben élni, nőket közösségekből lopnak maguknak. Az őshorda munkáit a fiúk végezték, akik ki voltak zárva az apa számára fenntartott örömeikből. »Szabad« volt nekik ösztönenergiáikat örömtelen, de szükséges tevékenységekre fordítani. Az apa tilalma, hogy ösztönkésztetéseiket kielégítsék, az öröm elnyomása: ez nem csak a dominancia következménye volt, de létrehozta a dominancia (elnyomás) folyamatos működésének lélektani előfeltételeit is. A fiúk gyűlölete az apa elleni lázadásukban, az apa kollektív megölésében kulminál; megették az apát, létrejött a testvér-klán, amely aztán isteníti a meggyilkolt apát, és bevezeti azokat a tabukat és korlátozásokat, amelyek a szociális moralitást létrehozzák. Freud hipotetikus története az őshordáról a testvérek lázadását mint az apa a horda nőire vonatkozó tabuja elleni lázadásnak tekinti; nem »szociális« tiltakozás az öröm egyenlőtlen elosztása ellen. Következésképpen civilizáció csak a testvérek klánjában kezdődik, amikor a tabuk, most az uralkodó testvérek által önmagukra vállalva, létrehozzák a közös érdek kedvéért az elfojtást, az elnyomást. [Angolban a társadalmi elnyomás és az intrapszichés elfojtás egyaránt *repression*.] »A döntő lélektani esemény, amely elkülöníti a testvérklánt az őshordától: a *bűntudat*. Az őshorda meghaladása, a fejlődés, azaz a civilizáció, feltételezi a bűnösségérzést: bevetül az egyénbe, és így fenntartja a lényeges tilalmakat, kényszereket és kielégülési késleltetéseket, amelyek a civilizáció alapjai. Ezek lennének a felettes én filogenetikus alapjai« (Freud, 1912-13). Freud ezt a Darwin és Robertson Smith sejtéseire épülő történetet összekötötte neurotikus gyerekek állatföbiáival, és középpontba állította az Ödipusz-komplexust. Az ötéves kis Hansot, aki félt a lovaktól, és súlyos apakonfliktusa volt, használta közvetítőnek a huszadik század eleji Bécs és az emberiség leghomályosabb ősi korszaka között. Hivatkozott még Ferenczi kakasimádó kisfiújára, Árpádra, és egy orosz pszichoanalitikusnak, Wulf-nak egy kisfiú-esetére. Ezek az esetek segítették Freudot abban, hogy a totemálatot mint az apa képviselőjét értelmezze.» (Gay, 1988)

Freud arra gondolt, hogy az ősapa megsemmisítése a testvérek csoportja által, kitörölhetetlen nyomokat hagyott az emberiség történetében. A vallástörténet, a tragédiák eseményei, a műalkotások mind rámutatnak az ősbűncselekményre és annak következményeire. De ez a következtetés két, szélsőségesen ellentmondásos fogalmon alapul: egy kollektív pszichikum létezésén, amelyben olyan lelki folyamatok történnek, mintha „egyén lenne”, és ennek a pszichikumnak olyan képessége lenne, hogy sok ezer éven át tudná közvetíteni bűnösségérzését, amely először egy gyilkos, történelem előtti csoportot nyomasztott.

A *Totem és tabu* igazi központi szervező fogalma az Ödipusz-komplexus, amely azóta is lélektani és etnográfiai vizsgálódások tárgya. Róheim Géza az Ödipusz-komplexus univerzalitása mellett állt ki, elsősorban Malinowskival szemben, aki a Trobriand-szigeteken végzett kutatásai alapján ezt elvetette, Melford Spiro 1982-ben megjelent könyvében azonban kimutatta, hogy az Új-Guinea partjától délkeletre fekvő Trobriand-szigeteken szokatlanul erős Ödipusz-komplexus létezik (Spiro, 1982).

Az erős Ödipusz-konfliktusra mutat: a gyermeket anyja négy éves koráig szoptatja, ebben az időszakban a gyerek anyjával együtt alszik, tehát fallikus fázisban is. Mindez a fiú libidinózus érzelmeit anyja iránt felerősíti. Az apa, amikor a szülés utáni tabu leteltével ismét megjelenik férjként az anya ágyában, felerősíti a fiú ellenséges érzelmeit vele szemben. Az ilyen struktúrát tartalmazó társadalmakban előre jelezhetően megtalálhatók a különösen fájdalmas pubertáskori rítusok, amelyek a fiú apjával szembeni erős agresszív impulzusait hivatottak fékezni (Spiro, 1982).

Freud *Tömegpszichológia és én-analízis* című művének kulcstétele a következő: „A hipnotizőr műveleteivel feleleveníti a szubjektumnál egy darabot abból az ősi örökségből, amely a szülőknél is megjelent, és az apával való kapcsolatban egyéni felelevenedése egy túlerőben lévő és veszélyes személy képzetét jeleníti meg, akivel szemben el kell veszíteni az önálló akaratot, és akivel egyedülmaradni, »a szeme elé kerülni«, meggondolandó merészségnek tűnt. Csak valahogy így tudjuk elképzelni az őshorda egyedének viszonyát az ősapához. [...] A tömegképződés borzadályos, kényszeres jellegét, ami a szuggesztió jelenségeiben mutatkozik, joggal vezethetjük vissza származását illetően az őshordához. A tömeg vezetője még mindig a félt ősapája, a tömeg még mindig a korlátlan erőszakot kívánja urának, a legnagyobb mértékben tekintélysovár, Le Bon kifejezése szerint szomjazik az alávetettségre. Jogosan lehet a hipotézist így nevezni: kétszemélyes tömeg: a szuggesztiót elégséges egy olyan meggyőződésként meghatározni, amelynek alapja nem az észlelés és a gondolati munka, hanem az erotikus kötődés” (Freud, 1921).

Adorno szerint: „ez az elgondolás implikálja a fasiszta karakterre vonatkozó egyik legfontosabb megfigyelés magyarázatát is: a felettes én kihelyezését (externalizációját). Az »énideál« Freud korábbi kifejezése a későbbi felettes én fogalomra. Ennek helyettesítése egy »tömegén«-nel pontosan az, ami a fasiszta karakternél történik. Az ilyen embereknél nem alakul ki független, autonóm lelkiismeret, azt egy kollektív autoritással való identifikáció útján helyettesítik, amely éppoly irracionális, ahogy azt Freud leírta, heteronóm, merev elnyomó, az egyén saját gondolkodásától messzemenően idegen, és ezért strukturális merevsége ellenére könnyen cserélhető. Ez a jelenség megfelelően fejezi ki a náci képletet, hogy az a jó, ami a német népnek hasznos.

Ugyanez a séma ismétlődik az amerikai fasiszta demagógok beszédeiben, akik sohasem híveik lelkiismeretéhez szólnak, hanem mindig külső, konvencionális és sztereotip értékekre hivatkoznak, vagy diszkurzívan, kérdés nélkül elfogadnak. *A tekintélyelvű személyiség* című könyvükben Adorno és munkatársai (1950) részletesen kimutatták, hogy az előítéletes emberek saját erkölcsi döntések helyett általában a konvencionális értékekben hisznek, helyesnek azt tekintik, amit »az ember tesz«. Ennek következtében saját énídeáljuk rovására — amely teljesen összekeveredik külső értékekkel — hajlamosak identifikáció útján alávetni magukat egy tömegének” (Adorno, 1970).

Alexander és Margaret Mitscherlich, frankfurti pszichoanalitikusok 1967-ben megjelent könyve szerint az NSZK-ban a Harmadik Birodalom korszakát, de már a weimari köztársaság összeomlását is csak elégtelen módon vizsgálták. Ennek okai tudattalanul működő kollektív védekezések, tagadások. Nagyon sok, a társadalomban mutatkozó jelenség utal arra, hogy a nagyon súlyos nemzeti katasztrófa után Németországban elmaradtak a gyászreakciók, a gyászmunka, a múlt tudatos feldolgozása. A tapasztalat azt mutatja, hogy a gyászmunka kimaradása zavart okoz az egyén lelki fejlődésében, személyközi kapcsolataiban, akadályozza spontaneitását és alkotó képességeit. Az NSZK társadalmában a hatvanas években még észlelhető politikai és szociális mozdulatlanságot és provincializmust a nemzetiszocialista múltra vonatkozó emlékek következetes elhárítása, az ebben a múltban való érzelmi és tevőleges részvétel nem vállalása, letagadása determinálja. Álláspontjuk szerint jól szervezett belső ellenállás működik társadalmukban történelmük egy olyan szakaszának lélektani átdolgozásával szemben, amelynek terhelő, bűnös volta elviselhetetlen volt, és az is maradt.

Ezzel a bűnösséggel kapcsolatban az alternatíva: vagy az elévülés gyászmunka nélkül, míg a tettesek, tettetársak és útítársak kihalnak, vagy gyászmunka, belátás a realitásba, emlékezés, ami fájdalommal, és sok esetben a bűnösség vállalásával jár, és végül elszakadás a szeretett tárgytól.

Mitscherlichék hipotézise szerint a német társadalom azért nem lett melankóliás, mert mindazoknak a kollektívája, akik egy „ideális Führer”, egy közös én-ideál reprezentánsát veszítették el, azáltal tudták elkerülni önértékvesztésük élményét, hogy megszakítottak minden affektív hidat közvetlen múltjukkal. Ez tudattalanul, reflektorikus önvédelemként történt. Ez az önvédelem nagyfokú lelki erőfeszítést igényel folyamatosan, és kihatása pszichés immobilizmus a társadalmi problémákkal kapcsolatban.

Ennek az autisztikus attitűdnek következtében a nép többségének a demokratikus társadalomban csak annak gazdasági rendszerével sikerült azonosulni (Mitscherlich, 1967).

Mitscherlich tanulmányának üzenete számunkra az lehet, hogy a nálunk 1945 óta folytonosan, kollektíven és ránkparancsoltan létrejött elhallgatások, letagadások, hazugságok mélyen áthatották társadalmunkat. Érzelmi és tevőleges részvételünk mindezekben (a háborús veszteségek, a kisebbségek sorsa, a zsidóság elpusztítása, a zsidó identitás megtagadása, a koncepciós perek, az 1956-os forradalom ellenforradalomnak címkézése, és sok minden más) a túlélést és fennmaradást szolgálhatta, azonban társadalomlélektani kihatásai jelen vannak, vizsgálni kell azokat, és a velük összefüggő jelenségeket — társadalmunk apátiáját, mozdulatlanságát.

Történelmünk elmúlt évtizedeinek feltárása megindult, de ez nem csupán egyes szakemberek, történészek dolga, hanem a kollektív és egyéneken is zajló lélektani folyamatok átdolgozására, sok esetben gyászmunkára, a veszteségek és felelősségek tudatosítására, vállalására is szükség van.

Mai szimpóziumunk ehhez a közösségi feladathoz kíván hozzájárulni.

Irodalom

Adorno, Th. W. et alii, (1950): *The Authoritarian Personality*. Norton, New York.
Adorno, Th. W. (1970): Die Freudische Theorie und die Struktur der faschistischen Propaganda. *Psyche*, 31:486-409.

Apel, Hartmut, (1980): *Die Gesellschaftstheorie der Frankfurter Schule*. Diesterweg Verlag, Frankfurt am Main.

Erős F. et alii (1987): Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918-19-ben. *Psychológia*, 7, (4), 584-592

Ferenczi S. (1908/a.): A neurózisok Freud tanának megvilágításában, és a psychoanalysis. *Gyógyászat*, 1908. Nr. 15-16.

Ferenczi S. (1908/b.): Psychoanalysis és paedagogia. *Gyógyászat*, 48:225.

Ferenczi S. (1911-12): Az öntudatlan megismerése. *Szabadgondolat*, 1:55-78.

Ferenczi S. (1914): Zur Ontogenie des Geldinteressens. *Bausteine zur Psychoanalyse*, Bd 1.109-119. Huber, Bern, 1964.

Ferenczi S. (1922): Pszichoanalízis és társadalompolitika. *Nyugat* 1.554-555.

Ferenczi S. (1928): Über den Lehrgang des Psychoanalytikers. *Bausteine zur Psychoanalyse* Bd. ffl. 426. Huber, Bern, 1964.

Freud, S. (1912-1913): *Totem és tabu*. Gesammelte Werke, IX Imago, London, 1948.

- Freud, S.** (1921): *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. Gesammelte Werke XIII. Imago, London, 1955.
- Freud, S.** (1960): Levél Romáin Rollandhoz, 1923. március 4-én. Freud, *Briefe 1873-1939*. Fischer, Frankfurt am Main.
- Gay, P.** (1988): *Freud. A Life for our time*. Dent, London,
- Jacoby, Russel.** (1975): Negative Psychoanalyse und Marxismus. *Psyche*, 29: 961-990
- Mitscherlich, A, és M.** (1967): *Unfähigkeit zu trauern*. Piper, München.
- Reich, W.** (1933): *Oedipus in the Trobriands*. University of Chicago. Press, Chicago.
- Tariska L** (1948): A freudizmus, mint az imperializmus házi pszichológiája. *Forum*, Budapest, 779-804.

Hidas György
Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet
Pszichoterápiás Osztály
1121 Budapest
Szilassy u. 6.

A budapesti iskola hozzájárulása az analitikus szociálpszichológiához

Erős Ferenc

„Ha az előbb azt állítottam, hogy ma az egész társadalom neurotikus: nem távoli hasonlatot vagy analógiát akartam mondani” — írja Ferenczi Sándor „Pszichoanalízis és pedagógia” című, 1908-ban megjelent tanulmányában, amely eredetileg előadásként hangzott el a salzburgi pszichoanalitikus kongresszuson (Ferenczi, 1982/a, 49. old.). A pszichoanalízis társadalomtudományi alkalmazása szempontjából különös jelentősége van ennek a mondatnak. Hiszen a pszichoanalízis sok kritikusa szerint (jó- és rosszindulatú kritikusok szerint egyaránt) a freudi elmélet egyik legnagyobb „botrányköve”, hogy az egyéni terápia során szerzett felismeréseket, összefüggéseket, modelleket átviszik — analogikus módon — a társadalomra, a kultúrára, a történelemre stb. Elégé el nem ítéhető módon sutba vágják a szociológia strukturális törvényeit, s hogy a társadalmat úgy képzelik el, mint valamiféle Gulliver-nagyságú páciens, akit egy irtatlan méretű díványon kell „analizálni”. Ez az analogikus értelmezés persze állandóan kísérti gondolkodásunkat, mindennapi nyelvhasználatunkat. Nem véletlenül beszélünk társadalmi *organizmusról*, *beteg társadalomról*, társadalmi *patológiáról*, a társadalmi bajok *orvoslásáról* stb. A társadalom eme „orvosi szemléletéért” a pszichoanalízis nyil-vánvalóan felelős, elvégre övele jelent meg a huszadik század szellemi horizontján a „betegség” mint a kultúra egyik alapvető problémája. Felelős nemcsak vul-garizátorainak reflektálatlan gondolkodása, hanem a „klasszikusoknál” is gyakran fellelhető bizonytalan szóhasználat, fogalmi tisztázatlanságok miatt is.

Valójában azonban az orvosi, vagy társadalomterapeutikus szemlélet nem a pszichoanalízis találmánya — és lényege szerint idegen tőle. Voltaképpen az antidemokratikus, tekintélyelvű vagy totalitáriánus rendszerek — és ezek politikai ideológiái — azok, amelyek a társadalmat egyetlen kollektív páciensnek képzelik el, s ezek azok, amelyek a „mindentudó” doktor szerepéből kívánják megfigyelni, megváltoztatni, megreformálni, felemelni, megnemesíteni, átalakítani, mozgósítani, megismerni tudattalanját, kiszedni titkait, s akár megsemmisíteni benne, ami megsemmisítésre ítéltetett.

Mindannyian jól ismerjük a „terápiás” indíttatású társadalom jobbitó (gyógyító) utópiák gyakorlati megvalósítására tett kísérletek következményeit. Valószínű, hogy a pszichoanalízis egyes liberális kritikusai — például Kari Popper és Polányi Mihály — is ezt az analogikus társadalomértelmezést tulajdonítják Freudnak és követőinek, amikor a „nyílt társadalom” ellenségei közé sorolják őket, mint Popper, aki szerint a pszichoanalízis és a marxizmus közötti rokonság lényege, hogy mindkét tan a kizárólagos igazság birtokosának tünteti fel magát, az ellenfeleiket pedig mindketten azzal söprik le, hogy azok — osztálykorlátaik-nál vagy neurotikus ellenállásaiknál fogva — még nem képesek az igazság befogadá-

sára — tehát: a szó valódi vagy átvitt értelmében még „betegek” (Popper, 1945). Vagy, mint Polányi, aki *Personal knowledge* (Személyes tudás) című könyvében (Polányi, 1958) a pszichoanalitikus technikát a totális rendszerek állandó gyanakvásával hozza összefüggésbe. Mindenki gyanús, hiszen nem lehet tudni, hogy a „lelke mélyén” ki mit gondol, vagy mit *szándékozik* cselekedni. Ezért a totális diktatúra arra törekszik, hogy polgárainak legtitkosabb, legbensőbb gondolatait, érzéseit, vágyait is megismerje és ellenőrizze őket.

Külön tanulmány tárgya lehetne, hogy a pszichoanalízis eme karikatúrája miként hatolt be a közvéleménybe és a filozófiai reflexióba egyaránt. Bizonyára szerepet játszott ebben a pszichoanalitikus mozgalom zártsága és a lélekelemzés nyelvének ezoterikussága is. Mindenesetre a pszichoanalízis torzképét igen különféle elméletek és ideológiák konzerválták, de fenntartásában elsősorban az az államideológia érdekelt, amely a társadalom jobbító doktorának szerepét nem szívesen adná át másnak, még akkor sem, ha már a pusztán „tüneti kezelésre” sem képes.

De nézzük meg, mit is jelent közelebről az, hogy a társadalom maga neurotikus, mégpedig nem pusztán átvitt értelemben. Persze, nem könnyű kikerülni az analógiák hatása alól; az előbb magam is analógiákkal éltem a dolgok kissé leegyszerűsítő megvilágítása céljából. Folytassuk azonban Ferenczi idézett gondolatát: „És nem költészeti trópus, hanem komoly meggyőződésem az is, hogy a társadalom e betegségének orvossága nem lehet más, mint a leplezetlen belátás az ember igazi és teljes egyéniségébe, főleg az öntudatlan lelki élet ma már nem hozzáférhetetlen műhelyébe; óvószere pedig: a belátásra, célszerűsége és nem dogmákra alapított, illetve alapítandó pedagógia” (Ferenczi, 1982/a, 49. old.).

Hogyan is értelmezzük tehát azt a kijelentést, hogy a társadalom maga neurotikus? Mindenekelőtt azt, hogy *egyének* szenvednek a társadalomban, a társadalomtól, az egyéneknek okoz elviselhetetlen kínokat. Nem azért és annyiban beteg, amiért és amennyiben nem felel meg egy egészséges vagy tökéletes társadalomról alkotott ideának, hanem azért, mert *saját* feladatának nem tud megfelelni, vagyis nem képes arra, hogy egyensúlyt, bármily kényes, folytonosan korrigálandó egyensúlyt hozzon létre az együttélés szempontjából nélkülözhetetlen ösztönlemondás — szabadságkorlátozás és az egyén boldogsága szempontjából nélkülözhetetlen ösztönkielégítés — szabad önérvényesítés, önmegvalósítás között.

Ferenczi első világháború előtti írásaiban — amelyek közül a már idézett „Pszichoanalízis és pedagógia”, továbbá az 1913-as, „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” (Ferenczi, 1982/b) a legfontosabbak közé tartozik — számos tünetét mutatja be a társadalom eme neurózisának. „Értelmetlenné és tartalmatlanná vált vallásos babonákhoz és ceremóniákhoz való görcsös ragaszkodás, idejüket múlt társadalmi berendezkedések tunya konzerválása, az emberiség túlzott halálfélelme, hipochondriás hajlandósága; mi egyebek ezek, mint a nép pszichéjének neurotikus állapotai, néplélektani értelemben vett hisztériás tünetek...” (Ferenczi, 1982/a, 46. old.). „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” szóló dolgozatában a társadalom neurózisát az egyén neurózisával állítja párhuzamba, így például: a vallásos fanatizmus „az egyes ember betegesen kényszerű ceremóniájának” felel meg, „a háborúk és zendülések paro-xizmusa” nem egyéb, mint „a felhalmozódott primitív ösztönök feszültségének hisztérikus kisülése”, „a különféle álbölcsek szofisztikus rendszereinek sokszor tűzként terjedő ragályát a társadalom tébolyodottságának, paranoiájának lehetne nevezni”, „egyes néptribunusok demagogikus sikere” visszavezethető „a gyermekes alázatosságra szoktatott szűkült tudatú nép hipnotizált állapotára”, „a kapitalizmus túltengése” pedig „bizonyos erotikus ösztönrészletek elfojtásával”,

különösen „a tisztasági kényszer túlságba vitelével” függhet össze Ferenczi szerint (Ferenczi, 1982/b, 172-173. old.).

Az ilyenfajta párhuzamoknak persze akkor van igazán értelmük, ha nem rekednek meg azon a felszínen, ahol analogikus gondolkodásunk számára „minden mindennel összefügg”, vagy ahol kollektív ősképek, egykor volt közös traumák árnyékának és lecsapódásának tetszenek az egyén és társadalom viszonyának patológikus állapotai. Ferenczi korai írásainak legnagyobb újdonsága és eredetisége, talán a mesterhez, Freudhoz képest is abban van, hogy nyíltan megfogalmazta — már akkoriban is a pszichoanalitikus diskurzus hagyományos kereteit feszegetve — a tan következetes végiggondolásának lehetséges társadalomkritikai következményeit. Ritka luciditás és racionalizmus jellemzi ezeket a Ferenczi-írásokat, amelyeket az analitikus szociálpszichológia megalapozásának kell tekintenünk.

Mit jelent az, hogy „analitikus szociálpszichológia”? Mindenekelőtt egy radikális pszichologizmust, amelynek mottója Ferenczi 1913-as megfogalmazása lehetne: „egy magasabb, általános szempontból nézve tehát úgy a társadalmi, mint a jogtudomány alkalmazott lélektan” (Ferenczi, 1982/b, 158. old.), vagy Freud sokkal későbbi szavai: „a szociológia [...] mely az embereknek a társadalomban való magatartását tárgyalja, nem lehet más, mint alkalmazott lélektan” (Freud, 1943, 213. old.). Tény, hogy a pszichoanalitikusok a különféle társadalomtudományokat előszeretettel fokozták le „alkalmazott lélektanná”, ez azonban, bár súlyos departamentális érdekeket sért, s jogos ellenérzésekre ad okot, nem válik feltétlenül e tudományok kárára. A radikális pszichologizmus, ahogyan ez Ferenczinél, illetve Freudnál is megjelenik, egy radikális — és a modern társadalomelmélet szempontjából termékenynek bizonyuló — nézőpontváltás, amelynek lényege, hogy a társadalmat, s főként annak intézményrendszereit azok „lelki végpontja” (*Seelenende*) felől szemlélik. Az analitikus szociálpszichológiától idegen a *societas* mint olyan fogalma, számára nincs is társadalom önmagában, hanem inkább csak valamiféle „szociális mátrix”, amelyben az egyén kényszerű alkalmazkodása, szocializációja végbemegy. A szociális mátrixban a kultúra általánosabb törvényszerűségei szétválaszthatatlanul összefonódnak az egyénben és annak mikrokozmoszában lezajló lelki folyamatokkal.

Az a fogalom, amely ennek az analitikus szociálpszichológiának a központi fogalma, nem más, mint az elfojtás, a *kényszer*, mégpedig a fölösleges vagy szükségtelen (*unnötig*) kényszer. „Fölösleges” annyiban, amennyiben nem csupán a társadalmi együttéléshez elkerülhetetlen ösztönlemondás minimumát kényszeríti ki, hanem az emberek betagozódását, alattvalói státuszba rögzítését, az emberi méltóságtól és autonómiától való megfosztásukat célozza. Vagy másképpen kifejezve: nem kölcsönös megegyezésen, „társadalmi szerződésen” alapul. A kényszer „társadalmi”, amennyiben a társadalom, pontosabban annak különvált és fölélyezett intézményei (például a pedagógia vagy a büntetőjog) képviselik, de egyszersemind lelki is, hiszen semmiféle kényszer nem lehet igazán és tartósan hatékony, ha valamilyen módon ne igényelnék az egyének, fokozatosan belső kényszerre téve azt, ami eredetileg külső kényszerként vagy korlátként állt fenn. Ez a gondolat bukkan fel Norbert Elias monumentális kultúraelméleti munkájában is: a civilizáció története nem egyéb, mint a külső kényszerek fokozatos belsővé válásának története (Elias, 1987). A „fölösleges kényszernek” alávetett ember azután — éppen neurózisánál fogva — újabb és újabb olyan formákat, intézményeket stb. hoz létre, amelyek a kényszert reprodukálják és földön-égen perpetuálják.

Éppen ezért a szó igazi értelmében vett felszabadulás csakis *belső* felszabadulás lehet: „A szükségtelen belső kényszertől való felszabadulás lenne az első

forradalom, amely az emberiségnek igazi megkönnyebülést hozna, míg a politikai forradalmak csak azt érik el, hogy a külső hatalmak, vagyis a kényszerítő eszközök az egyik kézből a másikba mennek át, vagy az elnyomottak száma növekszik, illetve csökken. Csakis az így felszabadított emberek lesznek képesek arra, hogy radikális változást idézzenek elő a pedagógiában, és ily módon elejét vegyék annak, hogy hasonló állapotok ismét előfordulhassanak” — írja Ferenczi, „A pszichoanalízis és pedagógia” magyar változatából kimaradt szövegrészben (Ferenczi, 1978,66. old.).

Ferenczi korai írásait egyfajta józan, racionális, *aufklärerista* szellem hatja át. Elegendő, ha csak „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” szóló írásból idézünk ismét egy passzust: „Kell hogy legyen az anarchizmus és a kommunizmus között, [...] egy józan *individuálszocialisztikus* irány, mely a társadalom érdeke mellett az *egyén* boldogságát is részesíti gondjaiban, a kitörésekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemesítését alkalmazza, és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól és reakcióktól mentesebb, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja” (Ferenczi, 1982/b 173. old.). Vagy. „Ma a legvadabb szocialista vezér is újra csak rabszolgát nevel gyermekéből, ha családja körében a szabadságról fennen hirdetett elvek helyett zsarnoki önkényuralom gyakorol és környezetét tekin-télyimádáshoz szoktatja” (uo.).

Ferenczi „individuál-szocialisztikus” irányával szemben (1913-ban írta a fent idézett cikket) az események egészen másként alakultak. A világháború, az őszirózsás forradalom, a kommün és a fehérterror gyorsan pergő eseményei keserű rezignációt váltottak ki belőle. Mint egy 1918-ban Freudhoz írt levelében megállapítja: „A mi régi politikai világunknak, többek közt a Globus Hungaricus-nak a kezdődő összeomlása nagyon érzékenyen sebz meg narcizmusunkat. Jó, hogy az embernek a magyar mellett van még egy zsidó és egy pszichoanalitikus énje is, amelyet ezek az események érintetlenül hagynak” (idézi Erős—Giampieri, 1987).

A világ első pszichoanalízis-professzora, aki a kommün idején kapott katedrát (de kinevezését még a Károlyi-kormány kezdeményezte, tekintettel az egyetemi diákság körében meglévő népszerűségére, amelyet galileista, polgári radikális kapcsolatainak és értékeinek volt köszönhető), nos, Ferenczi 1922-ben újra leszögezi, hogy „a pszichoanalízis nem kötötte magát sem filozófiai, sem politikai dogmákhoz, hanem úgy a bölcséleti felfogásokat, mint a politikai megnyilvánulásokat az ember lelki természetrajzának megnyilvánulásaként értelmezte”, s hitet tesz ismét az „individuál-szocializmus” mellett, amely „az egyének természetadta különbségét, függetlenségi és boldogulási törekvéseit legalább úgy fogja méltányolni, mint a közös együttélés miatt mellőzhetetlen, bár nehezen elviselhető organizációt” (Ferenczi, 1922, 554. old.).

Az analitikus szociálpszichológia további kidolgozása azonban már nem Ferenczi műve volt. Azt a szálát, amelyet Ferenczi a világháború előtt vett fel, legelsősorban maga Freud folytatta, akinek alapvető kultúrelméleti és kultúrkritikai munkái 1920 után jelentek meg sorra, kezdve *A tömegpszichológia és én-analízissel*, folytatva a *Rossz közérzet... -tel, az Egy illúzió jövőjével*, és végül a *Mózessel*. Ezekben a művekben sorra megtaláljuk azoknak a problémáknak a részletes kibontását, amelyeket Ferenczi vetett fel korai írásaiban: a tömegindulatok, a tömeges szuggesztíó, a vakhit, a dogmatizmus elemzését, a tekintély és a vezérszerep kérdését, a vallás- és valláspótlékszerű ideológiák kényszerneurotikus vonásainak hangsúlyozását, s egyáltalán, magának az egyén és a közösség viszonya patológikus sajátosságainak további taglalását, mindazt, amit Ferenczi már 1908-as írásá-ban a „rossz közérzet” okaiként sorolt fel. Freud állapotrajzában természetesen külön hangsúlyt adott

a különféle totalitáriánus rendszerek megjelenése Európában: a bolsevizmus Oroszországban, a fasizmus Olaszországban, majd a nemzeti szocializmus Németországban.

Ebben a — politikailag és társadalmilag rendkívül megosztott és feszült légkörben — léptek fel azok a törekvések, amelyek tételesen is célul tűzték ki a pszichoanalitikus szociálpszichológia kidolgozását. Ennek bemutatása természetesen egy másik tanulmány tárgya lehetne. Itt csak utalok Erich Fromm 1932-es tanulmányára („Egy analitikus szociálpszichológia feladata és módszerei”, Fromm, 1932), vagy Wilhelm Reich híres könyvére, *A fasizmus tömegpszichológiájára* (Reich, 1938). Lényeges hangsúlyozni azonban, hogy ez az újonnan meghirdetett analitikus szociálpszichológia többé-kevésbé elhagyta azt a polgári liberális talajt, amelyen Ferenczi vagy Freud szociálpszichológiai elgondolásai megfogantak. A pszichoanalitikus szociálpszichológia eme újabb nemzedéke számára az alapvető viszonyítási pont a marxizmus társadalomelmélete lett, s ez az adott ideológiai konstellációban súlyos önkorlátozásokkal járt. Egyesek, mint például Wilhelm Reich, göröcsös erőfeszítéseket tettek arra, hogy bebizonyítsák: a pszichoanalízis társadalmi kiterjesztése nem ellentétes a marxizmus — pontosabban, a dialektikus és a történelmi materializmus — elveivel. A harmincas évek európai baloldalának útkeresésében azonban az analitikus szociálpszichológiának e freud-marxista formája ígért egy lehetőséget a kor legizgatóbb és legzavaróbb jelenségének, a fasizmusnak a megértésére. Nincs módunk itt arra, hogy foglalkozzunk a reichi és frommi fasizmus-értelmezés méltatásával és kritikájával. Tény azonban, hogy az analitikus és ezen túlmenően a modern empirikus szociálpszichológia nekik köszönheti az autoritarianizmus egész problémakörének kidolgozását. Az eszmetörténeti szálat tehát egészen vázlatosan így írhatnánk le: Ferenczi társadalomkritikai írásai — Freud kultúraelmélete — az analitikus szociálpszichológia fasizmus-értelmezése.

Ferenczi azonban — bármennyire revelatív erejűek is korai írásai — csupán ötleteket adott, a részletes és szisztematikus kidolgozással adós maradt. Hogy ez miért volt így, arra talán a Ferenczi-Freud viszony rekonstruktív elemzése adhatna választ, s erre levelezésük közelálló megjelentetése bizonyára módot fog adni. Tény, hogy Ferenczi 1919 után már csak nagyon kevésbé foglalkozott társadalmi kérdésekkel. De nem mondhatjuk, hogy nem foglalkozott volna a realitással — csak éppen a nemiség és annak fejlődése, illetve regressziója szempontjából. A *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* (Ferenczi, 1929) sok szempontból folytatása és kiegészítése az első világháború előtt írt munkáknak. Felállít egy voltaképpen természetfilozófiai hipotézist, kidolgoz egy sajátos biopszichológiát, amely ezúttal a természetet vizsgálja, annak „lelki végpontjáró”. Itt elkerülhetetlenül felvetődik a kapcsolat Ferenczi elgondolásai és Wilhelm Reich genitalitáselmélete között. Egyébként Wilhelm Reich is sok szempontból hasonló utat járt be, mint Ferenczi: a társadalmi problémák tanulmányozásáról természetfilozófiára váltott át, ám a megközelítés logikája hasonló maradt.

De Ferenczi hatása a harmincas évek analitikus szociálpszichológiájára más összefüggésben is figyelemre méltó. Az a gondolkodó, aki Ferenczi tanait egész munkásságában integrálni tudta, Erich Fromm volt, korai cikkeitől időskori főművéig, *Az emberi destruktivitás autonómiájáig* (Fromm, 1973). Ennek a hatásnak csak két mozzanatára szeretnék befejezésül röviden kitérni. Fromm számára Ferenczi — a szeretetre és megértésre épülő aktív technika kidolgozójaként — Freud ellenpontja lett, egyfajta „antihős”, a pszichoanalitikus mozgalom antidemokratikus tendenciáival szemben a nagy pozitív ellenpélda, aki olykor az áldozat és a mártír erkölcsi nagyságára emeltetik. A pszichoanalitikus mozgalom társa-

dalmi meghatározottságáról szóló írásában (Fromm, 1935) részletesen méltatja Ferenczi technikai újításait, majd a következőket írja: „Ferenczi korai halála életének tragikus befejezése volt. A Freuddal való szakítás félelmétől egyfelől, másfelől attól a felismeréstől hajtva, hogy egy a freuditól eltérő technikát dolgozzon ki, nem volt meg a belső ereje ahhoz, hogy az utat végigjárja. Freuddal való ellentéte azonban lényegi: egy humánus, emberbarát, a páciens boldogságát feltétlenül igenlő magatartás és egy apaközpontú-autoriter, a mélyben emberellenes »tole-rancia« ellentéte.” (135. old.) Nem érzem magam illetékesnek arra, hogy eldöntsem: jogosult-e Frommnak ez a mármár mitikus magasságokba emelt szembeállítása. Kétségtelen azonban, hogy Frommnak az anya jogú társadalomról, a tekintélyről, a szabadságról és a szeretetről szóló eszmeifuttatásai szinte mindenütt Ferenczi alapvető hatását tükrözik. Itt kell megemlítenünk, hogy Fromm volt az, aki 1958-ban egy nevezetes cikkben („Pszichoanalízis: Tudomány vagy párt-vonal”) (Fromm, 1958) megvédi — akkoriban tudomásom szerint szinte egyedül — Ferenczi Jones vádjai alól, aki, mint ismeretes, Freud-életrajzában Ferenczi elmebetegé nyilvánítja. Fromm — mint a tübingeni Fromm-archívumban nemrégiben talált dokumentumok tanúsítják — egész kis nyomozást indított a „Ferenczi-ügyben”, tanúként hívta azokat az amerikai analitikusokat, akik életének utolsó szakaszában Ferenczihez jártak Budapesten (Erős, 1989).

Ferenczi „rehabilitáló” cikkében Fromm „a történelem sztálinista típusú újírásának”, „karaktergyilkosságnak” nevezi Jones eljárását. Manapság, amikor a sztálinista típusú „újírások” helyett a történelmi igazság feltárása a legfontosabb feladat, a pszichoanalízis valódi történetének megírásában nem mellőzhető Ferenczi szerepe sem. Szerepének fontosságát csak most kezdjük felismerni — nem csupán a pszichoanalízis, hanem a többi humán tudomány számára is.

Irodalom

Elias, Norbert (1987): *A civilizáció története*. Budapest, Gondolat.

Erős Ferenc (1989): Fromm, Ferenczi and „The Stalinist Rewriting of History”. in: *Eighth European Cheiron Conference*, University of Göteborg. 80-87.

Erős Ferenc — Giampieri, Patrizia (1987): Hungarian Psychoanalysis Between the Two Revolutions. A budapesti pszichoanalitikus konferencián tartott előadás kézírata, megjelenés alatt francia nyelven a *Revue Française de Psychanalyse*-ben.

Ferenczi Sándor (1922): Pszichoanalízis és társadalompolitika. *Nyugat*, 554-555. old.

Ferenczi Sándor (1929): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Budapest, Pantheon.

Ferenczi Sándor (1978): Psychoanalyse und Pädagogik. in: Helmut Dahmer (szerk.), Sándor Ferenczi: *Zur Erkenntnis des Unbewussten und andere Schriften zur Psychoanalyse*. München, Kindler Verlag.

Ferenczi Sándor (1982/a): Pszichoanalízis és pedagógia, in: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Összeállította stb. Linczenyi Adorján. Budapest, Magvető. 41-49. old.

Ferenczi Sándor (1982/b): A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről, *la: Lelki problémák...* 158-174. old.

Freud, Sigmund (1943): *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Debrecen, Ampeles könyvek.

Fromm, Erich (1932): Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1,28-54.

Fromm, Erich (1935): Die gesellschaftliche Bedingtheit der psychoanalytischen Therapie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 4,365-397.

Fromm, Erich (1958): Psychoanalysis: Science or Party Line? *Saturday Review* 41,11-13.

Fromm, Erich (1973): *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York, Holt, Rinehart and Winston.

Polányi, Michael (1958): *Personal Knowledge. Toward a Post-Critical Philosophy*. Chicago.

Popper, Kari (1945): *The Open Society and its Enemies*. London, Routledge and Kegan Paul.

Reich, Wilhelm (1933): *Massenpsychologie des Faschismus*. Kopenhagen — Prága — Zürich, Verlag für Sexualpolitik.

Erős Ferenc
MTA Pszichológiai Intézete
1394 Budapest
Lenin krt. 67.

Gondolatok Ferenczi Sándor társadalomfelfogásának a pszichoanalitikus technikára gyakorolt hatásáról¹

Pfítzner Rudolf

„Freud korai tanítványainak és munkatársainak művei, akik a »gyűrűviselők titkos testvériességének« tagjai voltak, ma a pszichoanalitikus könyvtárak történelmi osztályán hevernek. Ferenczi művei kivételt képeznek. Mindenütt, ahol új megoldásokat keresnek a pszichoanalitikus technika mindig nyitott kérdéseire, élénk viták anyagát képezik” (Cremierus, 1989, 459.o.).

A pszichoanalízis egyik érdeme a neurózisok mint „szociális bajok”, mint „deformált szocializációs folyamatok” következményeinek felismerése. A pszichoanalízis mint „az élettörténetre épülő pszichológia, magába foglalja a szociális mátrix megértését, amelyben az egyéni szocializáció lejátszódik” (Dahmer, 1978, 19.o.). Az első pszichoanalitikus generáció tagjai közül talán Ferenczi Sándor képviseli a leghatározottabban ezt az álláspontot. Sokoldalú érdeklődése és „pszichoanalitikus imperializmusa” (Dupont 1972, XVI.o.), amellyel minden tudományágat és a gyakorlati élet minden jelenségét a pszichoanalízis hatáskörébe kívánta bevonni, korán ráterelte figyelmét arra, miként alkalmazható e fiatal tudomány a pedagógiában, kriminológiában és a szociológiában.

Ferenczi mindvégig megmaradt *empirikusnak*. Freudnak írja 1931. október 10-én: „Mindenekelőtt empirikus vagyok... Ötleim mindig a beteg kezelésének változataihoz kapcsolódnak és ezekben találnak elutasításra vagy elismerésre...” (Dupont 1988, 16.o.). Ferenczi mindig a pszichoanalitikus terápia gyakorlatából meríti tudományos eszmét. Míg Freud egyre inkább elveszítette érdeklődését a kezelés gyakorlata iránt,² addig Ferenczi munkásságában szinte elválaszthatatlan a megfigyelés, a terápia gyakorlata és gondolatainak elméleti megfogalmazása.

1 A szerző az NSZK-ban él és Ferenczi művei elsősorban német nyelven álltak a rendelkezésére, így néhány kivétellel (a bibliográfiában megadott magyar címek) maga fordította a Ferenczitől és más szerzőktől származó idézeteket.

2 Kardiner közlése szerint Freud a következőket mondta neki: „... őszintén bevallom, hogy a terápia problémái nem nagyon érdekelnek. Ma túl türelmetlen vagyok. Több hátránnyal rendelkezem, amelyek egy nagy analitikus szerepére alkalmatlanná tesznek. Egyike ezeknek, hogy túlságosan az apa vagyok.” (Kardiner 1977, 81 .o.). Ferenczi levele Freudhoz 1930. január 17-én szintén erre utal: „Nem osztom például az ön nézetét, hogy a gyógyulás folyamata elhanyagolható vagy lényegtelen történés, amelyet—mivel nem találjuk érdekesnek—elhanyagolhatunk” (itt idézve Haynal 1988, 562.o.).

Freuddal ellentétben nem hoz létre nagyobb, átfogóbb, elvontabb kultúr- vagy társadalomkritikai műveket, (*Die kulturelle Sexualmoral und die moderne Nervosität*, 1908; *Totem és tabu*, 1912/13; *Tömegpszichológia és én-analízis*, 1921; *Egy illúzió jövője*, 1927; *Rossz közérzet a kultúrában*, 1930; *Mózes és az egyvistehit*, 1937/39). Míg Freud a pszichoanalízis elmélete alapján keres magyarázatokat társadalmi jelenségekre, a kultúrára vagy a vallásra, addig Ferenczi a pszichoanalitikus empiriát igyekszik alkalmazni az egyén fejlődését bénító társadalmi tényezők megszüntetésére. Legfőbb munkái ezen a téren: „Pszichoanalízis és pedagógia”, 1908; „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről”, 1913; „Psychoanalyse und Kriminologie”, 1919; „A pszichoanalízis és a kriminalitás”, 1928. De ezen kívül sok más munkájában is találunk társadalmi vonatkozásokat, így például 1909-ben írt művében: „A pszichoneurózisokról”, vagy „Männlich und Weiblich”, 1929. Néhány társadalompolitikai tárgyú írása a *Nyugatban* is megjelenik „A pszichoanalízis és a társadalompolitika” (1922) „Altató és ébresztő tudomány” (1924).

Harmat szerint Ferenczinek inkább „korai, 1918-19 előtti műveit jellemzi erősebb társadalmiság, a történeti sorsfordulók után pedig a klinikum, a pszichoanalitikus technika kötötte le érdeklődését” (Harmat 1986, 92.o.). Mégis talán ez a későbbi munkássága, amelynek folyamán szinte észrevétlenül szembekerült a pszichoanalitikus mozgalmon belül kialakuló autoritás-kultusszal, dogmatizmussal és hipokrizissal, még több érdekes, ideológiakritikai és forradalmi gondolatot tartalmaz, mint korábbi művei, ezeket azonban még fel kell tární és ki kell értékelni. Dupont szerint e tizennégy év (1919-33) „kutatásai és kísérletei oly gazdagok és következményeikben, implikációikban oly jelentősek és átfogóak, hogy azokat sem a pszichoanalízis, sem a pszichiátria vagy a gyakorló orvostudomány, sem a pedagógia vagy a szociológia vagy más emberrel foglalkozó tudomány sem mérítette ki még teljesen” (Dupont 1972, XI.o.).

Ferenczi a *pszichologizmus* lelkes híve, az emberi pszichében keresi a megoldást minden kérdésre. A szociológia pszichoanalitikus revízióját követeli (Ferenczi, 1919, 297.o.), a jog- és társadalomtudományt alkalmazott pszichológiának tekinti: „...egy emelkedettebb, általánosabb álláspontonról nézve [...] a jog- valamint a társadalomtudomány tulajdonképpen csupán alkalmazott lélektan...”³ (Ferenczi 1913/a, 207.o.).

Ferenczi lényegében *apolitikus*, bizalmatlan minden színezetű politikai és társadalmi mozgalommal szemben. A Tanácsköztársaság idején, rövid professzori működése alatt is „óvatossággal és fenntartásokkal figyelte az eseményeket”. (Erős, Kapás, Kiss, Giampieri-Spanghero 1987, 591.o.). 1922-ben a *Nyugatban* így ír: „... a forradalmakkal együtt jár az a jelenség, hogy bizonyos újszerű vagy eddig a hivatalos köröktől mellőzött irányzatokat — és ilyen a pszichoanalízis is — elvből támogatnak. [...] Abból, hogy mely irány követői nyitnak utat, ha talán csak divatból is, egy tudományág érvényesülésének, jogosulatlan dolog tartalmi kapcsolatot konstruálni az illető irányzat és a között a tudomány között. Ami pedig speciálisan a pszichoanalízist illeti: irodalmának alapos ismerői tanúságot tehetnek a mellett, hogy a lélektan ez az ága soha sem aspirált másra, mint hogy tudományos igazságokat hirdessen — semmi esetre sem vállalta soha, hogy az igazságtól akármely uralkodó irányzat kedvéért akár erre, akár arra letérjen, nem is kötötte magát sem filozófiai, sem politikai dogmákhoz, hanem úgy a bölcselmi felfogásokat, mint a politikai tendenciákat csak az ember lelki természetrajzának

3 Ez a mondat a magyar szövegben nem szerepel, ezért németből fordította a szerző.

megnyilvánulásaként értékelte. Például az individualista és a kollektivisták pártok egyikét sem ismerhette el az ember igaz természetének képviselőjeként, hanem a jövőtől remélte egy oly individuál-szocialisztikus irány kialakulását, mely az egyéniségek természetadta különbségét, függetlenségi és boldogulási törekvését legalább úgy fogja méltányolni, mint a közös együttélés miatt mellőzhetetlen, bár nehezen elviselhető organizációt” (Ferenczi, 1922: itt idézve Erős, Kapás, Kiss, Giampieri-Spanghero 1987 után).

Ferenczit az ember politikai története helyett inkább annak biológiai őstörténete érdekli. A *Versuch einer Genitaltheorie* (1924/b), magyarul: *Katsztrófák a nemi működés fejlődésében* (1929/a) című nagy munkájában a biológia jelenségeit is pszichoanalitikusan értelmezi, és a „bioanalízis” jelentőségét hangsúlyozza.

Ferenczi világosan látja az *elfojtás* jelentőségét, annak bénító, káros hatalmát az egyén életében. Ettől akarja megszabadítani az emberiséget a pszichoanalízis igazságkereső módszerével. „A nem szükségszerű belső kényszerszertől való felszabadítás lenne az első forradalom, amely az emberiség számára igazi megkönnyebülést teremtene”⁴ (Ferenczi, 1908/a, 174.o.).

A moralista nevelés az egészségeseket is neurotikussá teszi, a természetellenes aszkézis, az ember elszakadása természetes erőforrásaitól oda vezet, hogy az egyén az „autoritás-kultuszban”, az elavult társadalmi intézményekben való megkapaszkodásban keresi biztonságát. Az elfojtásra, hazugságra, képmutatásra építő társadalmi rendszer „...megteremti a mai társadalmi viszonyok lehetőségét, amikor a hazafiság jelszava nyilvánvalóan egoisztikus érdekeket leplez, szocialista emberboldogítás neve alatt az egyéni akarat zsarnoki elnyomását propagálják, a vallásosságban részint a halálfélelem elleni, tehát szintén önös célzatú orvosszert, részint a kölcsönös türelmetlenségnek egy megengedett módját tisztelik, szexuális téren pedig amit mindenki tesz, arról hallani senki sem akar” (Ferenczi, 1908, 713.o.).

Ferenczi hangsúlyozza, hogy a túlzott elfojtástól való megszabadulás nem vezet szükségképpen anarchiához: „...Kell hogy legyen az anarchizmus és a kommunizmus között, melyek közül az első a korlátlan individuális kiélést, a másik a társadalmi aszkézist hirdeti, egy józan individuálszocialisztikus irány, amely a társadalom érdeke mellett az egyén boldogságát is részesíti gondjaiban, a kitörésekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemítését alkalmazza, és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól és reakcióktól mentesebb, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja” (Ferenczi, 1913, 90.o.). Dahmer szerint az akkori pszichoanalitikusok között Ferenczi hangsúlyozza legerősebben a kezelés *utópisztikus* mozzanatát. Technikai munkáiban alig szentel figyelmet a kúra szociálkonform kereteinek. A pszichoanalitikus orvos „...az egész emberi társadalom képviselője [...], a beteg az ő kedvéért tanulja meg, korábbi »elkiismeretét«, amely beteggé tette, hatályon kívül helyezni; az ő tekintélyére alapozva engedheti meg magának az elfojtások megszüntetését” (Ferenczi 1922, 226.o.). Az itt nevezett „egész” emberi társadalom nem azonos a reálisan létező, az elfojtást követelő kényszer-kollektívummal, a *status quo*-val. Az „egész” emberi társadalom elképzelése tartalmazza mindazt, „...amit a történelemben mindig megálmodtunk, de soha el nem értünk: szabad társulást (a kényszerközösség helyett), amely tagjainak megengedhetné a szabad gondolatkapcsolódást, a kifejezés és a reflexió szabadságát, ahelyett, hogy életfogytiglani kiskorúságára kárhozná őket. Csak egy még nem megvalósult, de mindenki ál-

4 A szerző fodítása, mivel a mondat a magyar fogalmazásban hiányzik.

tál kívánt [...] anticipálható szabadság nevében képes a pszichoanalitikus orvos pacienseinek introspektív vakságát felderíteni, elsőnek a különleges, járulékos, privát vakságát annak, aki a status quon megbetegedett, majd az általános [vakságot — a szerző betoldása], amely a társadalom egészséges tagjainak is a betegsége” (Dahmer 1978,35.o.).

A pszichoanalízis megkísérli a kezelés mikrotársadalmában anticipálni, ami a makrotársadalomban hiányzik (Dahmer, 1978.). „Gondolatszabadságról a szó teljes értelmében csak akkor beszélhetünk, ha a gondolkodás nemcsak a tudat felületén mozog, és nem a tudatalatti képzetek irányításának van alárendelve, hanem tekintetbe veszi a mélyben elrejtett, a ma uralkodó morális renddel ellenkező képzeteket és tendenciákat is, egyszóval minden eddig tudattalan meghatározót, hogy velük világos célszerűséggel, az individuális és a közjólétet bölcsen összhangba hozva, szuverén rendelkezzen. Amit a pszichoanalízis a szigorúan véve lelki betegségek gyógyításában már eddig elért, az feljogosít a reményre, hogy ez a kutatási módszer a társadalom sok súlyos betegségének valódi okait is felfedezi és a gyógyítás számára elérhetővé teszi. A távolabbi jövő azonban az emberi lélek nevelésének radikális reformját fogja nekünk meghozni és egy nemzedéket felnevelni, amelyik a természetes, a kultúrával gyakran ellentétben álló ösztönöket és kívánságokat nem fogja a tudattalanba elsüllyeszteni, nem fogja őket tagadással és ösztön-elhárítással elintézni, hanem megtanulja azokat tudatosan elviselni és értelmesen irányítani. Ez azonban egy korszak végét fogja jelenteni, amelyet a képmutatás, a dogmák és tekintélyek vak imádata és minden önkritika hiánya jellemez” (Ferenczi, 1911,182.o.).

Mint láttuk, Ferenczi az egyén gyógyulása, a pszichoterápia, a lélek pólusa felől keresi a társadalom gyógyulásának, felszabadulásának lehetőségét. Hogy Ferenczi — pszichologizmusa ellenére — mennyire világosan látja a szociális tényezők szerepét a közösségben, az egyén fejlődésében és a pszichopatológiában, arra kitűnő példát idézhetünk egy 1909-ben írt munkájából: „Ha már most elképzelnök, hogy a táplálék felvétel volna olyan megvetett, olyan szégyenletes dolog, hogy azt csak tenni, de arról beszélni nem szabadna, az étkezés módja és tárgyai volnának olyan szigorú rituálékhoz kötve, mint a szexuális kielégítési, akkor talán az önfenntartási törekvésnek elnyomása játszana a pszichoneurózisok etiológiájában a főszerepet. Valószínű, hogy a szexualitás ezen praevalálása a lelki bántalmak okozásánál inkább társadalmi berendezkedéseinken, mint ezen kórok fajlagosságán múlik” (Ferenczi, 1909, 378.o.).

Mint tudjuk, Ferenczinek ezt a gondolatát Szathmári Sándor 1935-ben írt *Kazohinia* című utópisztikus regényében irodalmilag is feldolgozta⁵.

A nyíltan társadalmi vonatkozású gondolatok mellett, amelyekből megkíséreltem ízelítőt adni, más témák tárgyalásmódjában is megmutatkozik Ferenczi társadalomkritikai beállítottsága. Ezek egyike a *női nemiség pszichológiája*. Eredetileg átveszi a freudi koncepciót (a klorisz mint csökevényes pénisz, „péniszirigység” stb.). Ennek ellenére nem fogadja el kritika nélkül a női nem alacsonyabb-

5 A regény hőse, a hajótörött angol tengerésztiszt, először a „hinek” országába kerül, ahol az értelem győzött, és minden a legracionálisabban történik. Itt nem bírja ki, és önkéntesen átmegegy a „bébinek” rezervátumába, akik nem fogadták el az értelem uralmát. Az író itt kitűnően parodizálja európai társadalmunk furcsaságait. Többek között a behin nők alul meztelenek, de szájukat elrejtik egy kendő alatt. Hősünket egyszer egy nő megszólította és enni kér tőle. Ő teljesíteti a kívánságát, de ezért letartóztatják és bezárják, mert enni adott egy nőnek. Kiszabadulása után egy furcsa ceremóniával összeházasítják őket, s a nő hazatérve leveszi szájáról a kendőt és megint enni kér. Hősünk megesküszik, hogy soha többé nem ad enni nőnek, mire föl most ezért vádolják meg és zárják börtönbe.

rendűségének előítéletét. 1908-ban a nők szexuális kielégítetlenségével, „mártíriumával” kapcsolatban írja: „Teleológiai irányú gondolkodásunk nehezen tudja elfogadni, hogy a »lehetséges legjobb világban« egy olyan elementáris organikus folyamatnál egy akkora időbeli különbség, amelyik a két nem kielégüléséhez szükséges, természetes lehet. És a közelebbi vizsgálat meg is mutatja, hogy nem annyira az organikus különbözőség, mint sokkal inkább a két nem életkörülményeinek különbözősége, a kulturális nyomás nagyságának különbsége, amely mindkettőre nehezedik, magyarázza meg ezt a »diszkronizmust« a házastársak nemi életében” (Ferenczi, 1908/b, 288.o.). Ferenczi reformot követel: „Kell legyen egy út, amelyik lehetővé teszi a nő szexuális érdekének méltányolását jobban, mint eddig, anélkül, hogy a családra alapozott szociális rend szétrombolódna.” Továbbá: „Az gondolom, hogy nincs igazuk a nőknek, ha a politikai választójogot tartják minden szenvedésük gyógyszerének. Természetesebb lenne, ha a szexuális választójogot követelnék” (Ferenczi, 1908/b, 290.o.). A nemek harcának eredetét Ferenczi a tengerek kiszáradásának katasztrófájában, s az arra következő alkalmazkodási küzdelemben látja (Ferenczi, 1924/b), de a nő általános alacsonyabbrendűségét nem fogadja el: „... felmerül a régi kérdés, melyik a magasabb, illetve alacsonyabb rendű a két nem közül. Azt hiszem, hogy ezt a kérdést egy pszichoanalitikus nem tudja egyértelműen megoldani. Mint már mondtam, a női orgazmust finomabban differenciálnak, mondhatnánk magasabban fejlettnak tartom. A nő születésénél fogva okosabb és jobb mint a férfi, ehelyett a férfinek az intelligencia és a morális felettes én erősebb fejlődésével kell brutalitását korlátoznia” (Ferenczi, 1929, 236.o.).

Élete utolsó évében, a relaxációs technika által szerzett tapasztalati alapján még tovább megy. *Naplójában* (1988) fellázad a dogmatizmus és az ezt megszemélyesítő tekintély ellen, és olyan gondolatokat fogalmaz meg, melyeket csak évtizedekkel később, jóval Freud halála után mertek mások kimondani. 1932. július 4-én írja a *Naplójában* használt, kicsit kapkodó, nem véglegesnek szánt stílusában: „Feltűnő Freudnál a könnyedség, amellyel a nők érdekeit a férfi pácienseknek feláldozza. Ennek megfelel szexuálteóriájának egyoldalú androphil iránya. Ebben majdnem minden tanítványa követte, magamat sem kivéve. [...] Példaként a nőiesség kasztrációs teóriája. Freud úgy véli, hogy a klitorisz korábban fejlődik és működik, mint a vagina, vagyis a lány azzal az érzéssel születik, hogy pénisszel rendelkezik, csak később tanul meg erről és az anyáról lemondani és a vaginális és uterin nőiességgel megelégedni. Elhanyagolja közben a másik lehetőséget, hogy a heteroszexuális irányzat [...] korán, erősen kifejlődik és a maszkulinitás traumatikusan okokból (ösjelenet) mint hisztérikus tünet lép a helyére. A szerző [Ferenczi Freudról beszél — *a cikkíró megjegyzése*] lehet, hogy személyes ellenszenvvel rendelkezik a nő spontán, feminin irányzatú szexualitásával szemben: az anya idealizálása. Visszahökken a feladat elől, a szexuálisan igényes anyát felismerni és kielégíteni...” (Ferenczi, 1988, 250-51.o.).

Többé kevésbé feledésbe merült az a körülmény, hogy a magábavetítés (introjekció) fogalma Ferenczitől származik. Mint tudjuk, ez a fogalom tanítvány Melanie Klein gondolkodásában kap nagy szerepet és általa válik általánosan ismertté. Az introjekció ma a pszichoanalitikus fejlődés- tárgykapcsolat - és énpshológiaiának központi fogalmává vált, jelentősége régen túlnőtt az elhárító mechanizmus (vö. Anna Freud: *Das Ich und die Abwehrmechanismen*, 1936). Ferenczi 1909-ben írja le először az introjekció jelentőségét, szoros kapcsolatban az indultattétel fogalmával (Ferenczi, 1909/a). Az introjekció a projekció (kivetítés) elmentéje. „Amíg a paranóias beteg a kellemetlenné vált indulatokat énjéből kiszorítja, a neurotikus úgy segít magán, hogy a külvilág lehető nagy részét énjébe fel-

veszi és tudattalan fantáziái tárgyává teszi. Ezt a folyamatot nevezhetnénk, szemben a projekcióval, introjekciónak” (Ferenczi, 1909/a, 19.o.). Az introjekció „az eredetileg autoerotikus érdeklődésnek a külvilágra való kiterjesztését, annak tárgyainak az énbe való bevonását” (Ferenczi, 1912, 100.o.) jelenti. A bevetítés így a külvilág megtapasztalásának, az én kiterjesztésének eszközévé válik. A tárgykapcsolatok élményeinek bevetítése a szocializációnak lényeges alkatrésze, a lelki struktúrák fejlődésének eleme, a „valóságérzék” az én kialakulásának jelentős járuléka (vö. *A valóságérzék fejlődésfokai*, 1913/b). Ha Ferenczi nem is dolgozza ki rendszeresen az introjekció fogalmának messzemenő implikációit a pszichoanalitikus elmélet és gyakorlat különböző területein, mégis elveti itt, véleményem szerint, egy „két-személyes” pszichológiának (Bálint) vagy mai kifejezéssel interperszonális pszichológiának a magvát. A későbbi, már Ferenczi életében meginduló, az intrapszichikus jelenségeket túlhangsúlyozó pszichoanalitikus ortodoxiával szemben Ferenczi mindig hangsúlyozza a terapeuta és beteg élő kapcsolatának, az indulatáttételnek s a viszontindulatáttételnek, valamint az abban lejátszódó projektív és introjektív folyamatoknak roppant jelentőségét, s a kezelés mikro-társadalmában a makrotársadalom tükröképét (vö. Dahmer, 1978, 35.o.).

Ferenczi „technikája”, terápiás munkája tükrözi az eddigiekben vázolt társadalomfelfogását. Freuddal szemben ízig-vérig terapeutának érzi magát, és segíteni akar a betegeken. Eitingon így jellemzi búcsúbeszédében Ferenczit 1933-ban: „Ferenczi egyike volt a legorvosibb, a leginkább segítő beállítottságú pszichoanalitikusoknak”. Gyógyító elhivatottságát legelevenebben tükrözi 1932-ben írt *Naplója*, vagy szintén 1932-ben a wiesbadeni kongresszuson megtartott utolsó előadása: „Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között” (Ferenczi, 1933).

Gyógyító munkájának első periódusában, amely körülbelül 1919-ig tartott, a terápia „formális elemeit” is felfedezte a tartalmi elemek mellett (Bálint, 1966). Nemcsak a társítások tartalmának szentelt figyelmet, hanem az analitikus helyzetben fellépő szenzibilis vagy motorikus jelenségeknek, valamint a társítások hangulati minőségének is. Ezeket az indulatáttétel következményeiként, „az analízis által megindított gondolat vagy kedélymozgás szimbolikus kifejezéseiként” (Ferenczi, 1912/a, 104.o.) értelmezte, így hozzáférhetővé tette a lélek fejlődésének preödipális, a beszéd kifejlődése előtti, preverbális rétegeit. A beteg nem szóbeli megnyilatkozásait nem tekintette azután az ellenállás megnyilatkozásának, „ágálásnak”, hanem azokat mint szóban nem kifejezhető információkat az indulatáttétel—viszontindulatáttétel-kapcsolat keretében igyekszik megérteni, és a gyógyítás céljaira felhasználni. Nem utolsósorban ezek a felfedezések tették képessé Ferenczit arra, hogy a legsúlyosabb betegek kezelését is elvállalja, míg az egyre inkább ortodoxzá váló pszichoanalízis indikációs területe fokozatosan beszűkült.

Már ebben a még klasszikusnak mondható időszakban is feltűnő, hogy Ferenczi mekkora jelentőséget tulajdonít az indulatáttétel—viszontindulatáttétel-kapcsolatnak a kezelésben. Míg Freud a viszontindulatáttétel jelenségét „zavaró” tényezőnek tekintette, melyet a terapeutának fel kell ismernie, le kell győznie és elnyomása révén a beteggel szemben indifferens magatartást kell tanúsítania (vö. Freud, 1915), addig Ferenczi az egész pszichoanalitikus folyamatot „az indulatáttétel és kontrollált viszontindulatáttétel kölcsönhatásaként” (Pfitzner Á., 1989, 15.o.) fogja fel. Az analitikus folyamat minden jelensége ennek a kölcsönhatásnak eredménye, és egyben korábbi tárgykapcsolatok szempontjainak ismétlődése az orvos és a beteg kapcsolatában. Ferenczi ezzel a felfogásával és beállítottságával a tárgykapcsolat-pszichológia úttörőjévé, „alapító” atyjává válik.

1919 és 1926 között Ferenczi gyógyító munkájának középpontjában az úgynevezett „aktív technika” áll. Itt csak egy távirati stílusú rövid összefoglalást idézek:

- „1. Ferenczi szerint nem új gyógymódról van szó, amely szemben állna a klasszikus freudi analízissel, hanem csak kiegészítő módszerekről.
2. Ezek cselekvések és/vagy fantáziákra vonatkozó parancsok és/vagy tilalmak adásából állnak, amelyek az örömelvvel (Lustprinzip) szemben hatnak. (Az absztinencia szabályának megszigorítása).
3. Iyen eljárás indikált, ha az analitikus folyamat pangása fenyeget. (A társítás folyamatának megtorpanása, átmeneti jellegű tünetek keletkezése.)
4. Az aktivitás által megnő az intrapszichikus feszültség. Ezáltal megerősödik az analitikussal szembeni ellenállás (nemcsak a belátásokkal és objektív adatokkal szembeni ellenállás), hiszen ő a kellemetlen érzés növekedésének az oka.
5. Az ellenindulatáttétel kontrollált kihasználásával az analitikus a beteget új, érettebb, életkorának és környezetének jobban megfelelő reakciómódokhoz és tárgykapcsolatokhoz segíti hozzá.
6. Az analitikus értelmezés helyességéről való élményszerű és nem csak intellektuális meggyőződés gyorsítja a gyógyulás folyamatát” (Pfitzner Á. 1989,43-44)

Ferenczit itt is a betegnek való minél gyorsabb segítségnyújtás vezérli. Az elfojtás, az elhárító mechanizmusok túlereje előtt nem akar kapitulálni, módszereket keres, hogy védekezzen ezek hatalma ellen. Az elfojtás, a tagadás és a képmutatás elleni küzdelmében újabb és újabb kísérleteket tesz, s így sok ellenszenvet vált ki a lassan dogmatikussá váló, Freud autoritását túlhangsúlyozó, az absztinencia szabályát mintegy öncéllá tevő pszichoanalitikus mozgalomban. Öszinteségével, képmutatást kerülő szókimondásával egyre inkább elszigetelődik az általa alapított pszichoanalitikus mozgalmon belül.

Körülbelül 1927-től újra változás tapasztalható Ferenczi terapeutikus beállítottságában és magatartásában. Jellemző, hogy az aktív technikával való sikertelen próbálkozásait nem a pszichoanalízis korlátolt lehetőségeivel magyarázza, hanem önmagában keresi a hiányosságokat és további kísérletekre ösztönzi magát: „A mélypszichológia teljesítőképességébe vetett egyfajta fanatikus hitem nem engedte az esetleges sikertelenséget a »gyógyíthatatlanság« következményének, hanem inkább saját ügyetlenségünk konzekvenciájának tekinteni, egy feltevés, amely szükségképpen oda vezet, hogy nehéz, a szokott technikával nem gyógyítható esetekben ezen a technikán változtatni kell” (Ferenczi, 1931, 276.o.).

Lehetetlen vállalkozás volna e helyen Ferenczi technikai kísérleteinek utolsó, legérdekesebb és legmesszemenőbb szakaszát leírni. A relaxációs- vagy kényeztető technika néhány alapgondolatát szeretném csak megemlíteni:

Ferenczi megkísérli a szigorú „indifferens”, tiltó, autoratív, tükör-magatartással szemben egy rugalmasabb, jóakaró, tartózkodó és szerény, baráti atmoszféra kialakítását a kezelés szituációjában. Apai tekintély helyett inkább a gondoskodó, rokonszenvező, segítő anya magatartását igyekszik a beteggel szemben megvalósítani. Ezzel támogatja, elősegíti a regresszió kifejlődését, ami a beteget visszavezeti korai, gyermeki sérüléseihez, az alapvető traumákhoz. Az analitikus ezt a folyamatot nyílt, őszinte magatartásával, toleranciájával és jóságával segíti elő. Itt fel kell adnia az absztinencia klasszikus szabályát. A regrediált beteg értelmezésekkel sokszor nem érhető el, ezért az analitikus úgy kell hogy beszéljen vele, mint egy gyermekkel. A viszontindulatáttétel segít abban, hogy a terapeuta betegét a regresszióban végigkísérje. A viszontindulatáttétel állandó kontrollálása elengedhetetlen feltétele a gyógyító munkának. Az analitikus nyílt és átlátha-

tó kell hogy legyen, egy megjátszott barátságosság a viszontindulat-áttételes érzelmek elnyomása mellett nem vezet célhoz. Ezek a meggondolások vezetik el Ferenczit a kölcsönös analízissel való végső kísérleteihez, amikor is az analitikus és a beteg felváltva analizálják egymást (vö. Ferenczi, 1988).

Röviden szeretnék kitérni Ferenczi trauma-elméletére. Mint tudjuk, Freud eredeti trauma-elméletét, amely szerint a neurózisok a gyermekkorban elszenvedett, felnőttek részéről történt szexuális elcsábításokra vezethetők vissza, korán, már 1896-ban feladta. Masson (1986) szerint ezáltal vált a pszichoanalízis lassan „szalonképessé”, társadalmilag elfogadhatóvá. Nem a valóságos traumák, hanem a gyermek elfojtott fantáziái vezettek intrapszichikus konfliktusokhoz, s ezek a későbbi betegség okozói. Freudnál és követőinél hosszú időn át az intrapszichikus konfliktusok felismerése és kezelése a pszichoanalízis lényege, így a külső, társadalmi tényezők, mint kórokozó elemek majdnem teljesen elvesztették jelentőségüket.

Ferenczi munkáiban a konfliktusok soha nem sülyednek el a lélek mélyén, hanem újraélednek az indulatáttétel-viszontindulatáttétel kapcsolatában. A pszichoanalízis „befelé fordulása”, más tényezőkkel együtt, dogmatizmushoz, a technika öncélúságához, s az analitikus indifferenciájához vezet. Rangeii (1954) összehasonlíja a lelki „apparátust” egy mágneses energiatérrel. Az analitikus ennek a térnek a szélén foglal helyet. „Védett taszításokkal és a vonzásokkal szemben. A határon ül, mint a határbíró a teniszmérkőzésen, úgy, *hog*y a betegnek mondani képes, ez és ez, amit te most cselekszel, itt egy indíték, itt elhárítás, ott ellenállás...” (idézi Cremerius, 1979, 583.o.). Hasonlítsuk össze ezt a beállítottságot Ferenczi szerető, magát nem kímélő odafordulásával!

A regressziót serkentő technikája segítségével Ferenczi élete végén visszatér Freud eredeti trauma-elméletéhez, ami Masson (1986) szerint legfőbb oka volt Freud elhidegülésének. Utolsó kongresszusi előadásában, 1932-ben Wiesbadenben Ferenczi arra figyelmeztet, hogy az analitikus merev, képmutató magatartása a gyermeki traumát okozó, s azt képmutatóan letagadó felnőtt viselkedésének felel meg és a beteget újra traumatizálja. Freud meg akarta tiltani Ferenczinek az előadás megtartását. Ezzel kerül végképp törésre sor a két jóbarát, a mester és legkedvesebb tanítványa között.

Ferenczi társadalomfelfogásának a gyógyító technikára gyakorolt teljes jelentőségében még nincs feltárva. Összefoglalásképpen megkísérlem megfogalmazni ennek a kérdésnek néhány szempontját:

1. Ferenczi élete végéig töretlenül küzd az elfojtás, a képmutatás, a tagadás, a dogmatizmus hatalma ellen a terápiában, de a pszichoanalitikus mozgalomban is. Ideológiai kritikai beállítottsága következményeként állandóan kísérletezik a gyógyítás, a segítség lehetőségeinek megjavítása, fokozása érdekében. Szükségképpen szembekerül az intézményesült pszichoanalízis és a freudi tekintélykultusz dogmatizmusával. „Kutató szellemének vált áldozatává” — írja Groddeck Ferenczi Gizellának 1934. febr. 19-én (Ferenczi/Groddeck, 1986, 88.o.).
2. Ferenczi munkáiban és terápiájában a külső, szociális tényezők szerepe állandóan jelen van, élete végén különösen kiemeli a gyermekkori traumák jelentőségét a neurózisok keletkezésében, és igyekszik a kezelésben a beteg traumatikusan negatív tapasztalatait pozitívakkal helyettesíteni — toleráns, engedékeny, szerető terapeutikus magatartás révén. Felfedi a dogmatikus, mereven absztinens analitikus beállítottság negatív, traumatizáló hatását is a terápiában. A mélyremenő regresszió segítségével ödipális fejlődés előtti kora gyermekkori élményanyagot tár fel, s így gyógy módokat dolgoz ki olyan

súlyosan beteg páciensek számára is, akiket ma borderline vagy nárcisztikus be-
tegeknek nevezünk.

3. Ferenczinél minden emberi jelenség emberi kapcsolatok következménye. Az intrapszichikus konfliktusok mellett a korábbi emberi kapcsolatok ismétlődése az analitikus és a beteg kapcsolatában, az indulatáttétel és az ellenindulatáttétel állandóan jelenlevő dimenziójában jellemzi Ferenczi felfogását és beállítottságát. Ezzel a tárgykapcsolat-pszichológia és az interakcionális terápia ősatyjává válik.

Ferenczi sokáig feledésbe merült a „hivatalos” pszichoanalízisben, pedig sok mai „modern” irányzat gyökerei az ő munkásságához nyúlnak vissza. Elsősorban Bálint érdeme, hogy a szakmán belüli elfojtás folyamatát részben megakadályozta. Bálint legfontosabb elméleti és technikai munkáiban Ferenczire támaszkodik (Bálint, 1966, 1973). A „budapesti iskola” képviselőin (Hermann Imre, Bálint Mihály és Alice, Kovács Vilma, Székács István és mások) kívül egy sereg későbbi szerző is merít Ferencziből, akár elismeri, akár nem (így például M. Klein, R. A. Spitz, S. Nacht, D.W. Winnicot, M. M. R. Kahn, de még H. Kohutnál is találunk Ferenczire visszavezethető megfontolásokat). J. Cremerius (1977) szembeállítja a freudi „klasszikus belátás- vagy paternális értelemtechnikát” a Ferenczire visszavezethető, a „helyesbítő emocionális tapasztalatra” alapító, „anyai holding-terápiával” (Cremerius, 1979, 577.o.). Mint tudjuk, a mai pszichoanalízis egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít ennek a Ferencziből kiinduló, a klasszikus technikával szemben alternatívát jelentő terápiái beállítottságnak és technikának.

Ferenczi valóban nagyon „modern” ma a nemzetközi pszichoanalízisben. A teljes Freud — Ferenczi levelezés közeljövőben várható megjelenése is Ferenczi reneszánszára utal.

Irodalom

Balint, M. (1966): *Die Urformen der Liebe und die Technik der Psychoanalyse*. Fischer, Frankfurt a. M.

Balint, M. (1973): *Therapeutische Aspekte der Regression*. Rowohlt, Hamburg

Cremerius, J. (1979): Gibt es zwei psychoanalytische Techniken? — *Psyche*, 33. évf., 557-599.o.

Cremerius, J. (1983): „Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft.” Reflexionen zu Sándor Ferenczis Vortrag von 1932. — *Psyche*, 37. évf., 988-1015.o.

Cremerius, J. (1989): Ohne Sympathie.... *Psyche*, 43. évf., 459-464.o. (Könyvismertetés Ferenczi „Napló”-járól)

Dahmer, H. (1978): Sándor Ferenczi: *Leben und Schriften*: Einleitung zu Sándor Ferenczi: *Zur Erkenntnis des Unbewussten*. Kindler, München

Dupont, J. (1972): Einleitung zu Sándor Ferenczi: *Schriften zur Psychoanalyse*, Bd.H, Fischer, Frankfurt a. M.

Eitingon, M. (1933): Abschiedsworte an Sándor Ferenczi. - *Imago*, 289-295.o.

Erős F., Kapás L, Kiss Gy., Giampieri-Spanghero, P. (1987): Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918-19-ben. *Pszichológia* (7), 4,584-592.o.

Ferenczi S. (1964): *Bausteine zur Psychoanalyse*, Bd. I-IV (BI-IV), Huber, Bern-Stuttgart

Ferenczi S. (1970): *Schriften zur Psychoanalyse*. Bd. I (Sch I), Fischer, Frankfurt a. M.

Ferenczi S. (1972): *Schriften zur Psychoanalyse*. Bd. n (Sch H), Fischer, Frankfurt a. M.

- Ferenczi S.** (1978): *Zur Erkenntnis des Unbewußten*. (EU), Hrsg. Dahmer, H. Kindler, München
- Ferenczi S.** (1988): *Ohne Sympathie keine Heilung*. Das klinische Tagebuch von 1932, Hrsg. Dupont, J., Fischer, Frankfurt a. M.
- Ferenczi S., Groddeck, G.** (1986): *Briefwechsel 1921-1933*. Fischer, Frankfurt a. M.
- Ferenczi S.** (1908): Pszichoanalízis és pedagógia. *Gyógyászat*, 48. évf. 712-714.o.
- (1908/a): Psychoanalyse und Pädagogik. *EU*, 63.-73.o.
- (1908/b): Wirkung der Potenzverkürzung des Mannes auf das Weib. *B II*, 287-382.o.
- (1909): A pszichoneurózisokról. *Gyógyászat*, 49. évf. 360-361. és 378-382.o.
- (1909/a): Interjektion und Übertragung. *Sch I*, 12-47.o.
- (1911): Zur Erkenntnis des Unbewußten. *EU*, 178-182.o.
- (1911/a): Über obszöne Worte. *Sch I*, 59.-72.o.
- (1912): Zur Begriffsbestimmung der Introjektion. *Sch I*, 100-102.o.
- (1912/a): Über passage Symptombildungen während der Analyse, *Sch I*, 103-114.o.
- (1912/b): Über lenkbare Träume. *Sch I*, 97-99.o.
- (1913): A pszichoanalízisről s annak jogi és társadalmi jelentőségéről. Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületben 1913. okt. 29.-én tartott előadás. *Gyógyászat*, 54. évf., 88-90.o.
- (1913/a): Die Bedeutung der Psychoanalyse für Rechtswesen und Gesellschaft. Ein Vortrag für Richter und Staatsanwälte. *EU*, 207-216.o.
- (1913/b): Entwicklungsstufen des Wirklichkeitsinnes. *Sch I*, 148-163.o.
- (1914): Diskontinuierliche Analysen. *B II*, 55-57.o.
- (1915): Unruhe gegen das Ende der Analysestunde. *Sch I*, 220.o.
- (1919): Psychoanalyse und Kriminologie. *Sch I*, 297-299.o.
- (1919/a): Zur psychoanalytischen Technik. *Sch I*, 272-283.o.
- (1919/b): Technische Schwierigkeiten einer Hysterieanalyse, *Sch II*, 3-10.o.
- (1919/c): Hysterische Materialisationsphänomene. *Sch II*, 11-24.o.
- (1921): Weiterer Ausbau der „aktiven Technik“ in der Psychoanalyse. *Sch II*, 74-91.o.
- (1922): Pszichoanalízis és társadalompolitika. *Nyugat*, 17. évf. 554-555.o.
- (1922/a): Freuds „*Massenpsychologie und Ich-Analyse*“. *EU*, 221-226.o.
- (1924): Altató és ébresztő tudomány. *Nyugat*, 17. évf. 1.sz.
- (1924/a): Über forcierte Phantasien. *Sch II*, 138-146.o.
- (1924/b): Versuch einer Genitaltheorie. *Sch II*, 317-400.o.
- (1925): Zur Psychoanalyse der Sexualgewohnheiten. *Sch II*, 147-181.o.
- (1926): Kontraindikationen der aktiven Psychoanalytischen Technik. *Sch II*, 182-193.o.
- (1928): A pszichoanalízis és a kriminalitás. *Századunk*, 3. évf., 272-281.o.
- (1928/a): Die Anpassung der Familie an das Kind. *Sch II*, 212-226.o.
- (1928/b): Das Problem der Beendigung der Analysen. *Sch II*, 227-236.o.
- (1928/c): Die Elastizität der psychoanalytischen Technik. *Sch II*, 237-249.o.
- (1929): Männlich und Weiblich. *EU*, 227-238.o.
- (1929/a): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Pantheon, Budapest
- (1930): Relaxationsprinzip und Neokatharsis. *Sch II*, 297-273.o.
- (1931): Kinderanalysen mit Erwaschenen. *Sch II*, 274-289.o.
- (1933): *Sprachverwirrung zwischen den Erwaschenen und dem Kind*. Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft. (Vortrag im Sept. 1932 in Wiesbaden). *Sch II*, 303-313.o.
- Freud, A.** (1936): *Das Ich und die Abwehrmechanismen*. Wien. Neuauflage: 1964, Kindler, München

- Freud, S.** (1908): Die kulturelle Sexualmoral und die moderne Nervosität. Gesam-melte Werke (GW) VII, Fischer, Frankfurt a. M. 143-167.o.
— (1912/13): Totem und Tabu. *GWIX*, 3-145.o.
— (1915): Bemerkungen über die Übertragungsliebe. *GWX*, 306-321 .o.
— (1921): Massenpsychologie und Ich-Analyse. *GWXIV*, 73-161.o.
— (1927): Die Zukunft einer Illusion. *GWXIV*, 325-380.o.
— (1930): Das Unbehagen in der Kultur. *GWXIV*, 421-506.o.
— (1937/39): Der Mann Moses und die monotheistische Religion. *GWXVI*, 103-246.o.
- Harmat, P.** (1986): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern
- Haynal, A.** (1988): Probleme aus der Geschichte der psychoanalytischen Praxis und Technik. — *Psyche*, 42. évf., 561-576.o.
- Masson, M. J.** (1984): *Was hat man dir, du armes Kind getan?* Rowohlt, Hamburg
- Pfitzner A.** (1989): *Sándor Ferenczi — Technische Experimente und Beiträge zur Entwicklung der psychoanalytischen Technik und Theorie*. Diplomarbeit zur Diplomprüfung in der Psychologie an der Ludwig Maximilians-Universität München
- Szatmári S.** (1957): *Kazohinia*. Magvető, Budapest.

Pfitzner Rudolf
Nussbaumweg 7
D-8012
Ottobrunn

Társadalmi elfojtások megjelenése a pszichoanalízisben

Mészáros Judit

Kilencven évvel a pszichoanalízis születése után — hiszen kilencven évvel ezelőtt, 1989-ben jelentkezett Freud, Róheim szavaival élve a „könyvek könyvével”, az *Álomfejtéssel* —, nos: kilencven év elmúltával evidenciaként hangzik, hogy ha valaki a pszichoanalízis fáradtságos útját vállalja, akkor teszi ezt azért, hogy azokra az ösvényekre is rámerészkedjen, amelyek a nemkívánatos, vagy tán mégoly csábító vágyakkal történő szembetalálkozást elkerülhetetlenné teszik. S nyilvánvaló az is, hogy ezen az úton haladva az egyén saját történelmének elfelejtett képei kelnek életre, individuális történelmének eltemetett alakjai elevenednek meg, saját külső és belső világának összegyúrt mozaikjai kerülnek új és új megvilágításba, saját elhárított, elfojtott képzeivel kell megküzdenie, s e lélektani bátorságáért a teremtő rend lesz jutalma.

A kérdés azonban az, mi történik akkor, amikor a múlt, az ősök múltjának feldolgozatlan élményei, akár több generáción keresztül ható, társadalmi szempontból is feldolgozatlan eseményei terhelik az utódok életét.

Ábrahám közvetlenül a második világháború után született egy vidéki kisvárosban, és közel negyvenéves volt, amikor több évtizede tartó, az élet számos területét érintő problémáival felkeresett. Potenciazavar, bizonytalan szédülések, munkaképtelenség, leszázalékolástól való félelem és állandósult szorongási rohamai alkották főbb panaszait. Együtt élt feleségével és gyermekeivel, irodalomesztétaként dolgozott. Meglevő társadalomtudományi diplomája mellett történelmet hallgatott, de attól tartott, hogy állapotának romlása megakadályozza tanulmányai befejezését is. Első találkozásunk után, az ajtóból visszafordulva megjegyezte: „Nem akarom negyvenéves koromra éppúgy leszázalékoltatni magam, mint apám”.

Az első interjú után azon kaptam magam, mennyire nehezemre esik felidézni *Ábrahám* külsejét, megjelenését. Magas, testes ember benyomását keltette. Szép beszédű, merev mozgású, aki az egész beszélgetés alatt sűrűn törölgette gyöngyöző homlokát és izzadó tenyerét. Arcát azonban nem tudtam megjeleníteni, csupán szakálla körvonalazódott. Ugyanígy bajban voltam a szüleivel. Fakószőke, vagy őszes a haja? Emlékeim között nem találtam meg arcának egyetlen jellegzetességét sem. Mimikája, tekintete, szeme felidézhetetlen volt. Máskor, másokkal történt találkozásaim során nem maradtam ilyen bizonytalanságban, küllemüket illetően nem éltem át hasonló hiányérzetet. Ez hetek, hónapok múltán is jellemző érzésem volt, így jelentőségét többé nem lehetett figyelmen kívül hagyni. *Ábrahám* hosszú ideig „*arctalan*” maradt.

Analízise kezdeti időszakában a dátumoknak kitüntetett szerep jutott. *Ábrahám* pontosan számon tartotta, mettől meddig dolgozott egyik vagy másik munkahelyén, külön figyelmet szentelt a közelgő ünnepeknek, fontosabb események-

nek, amelyeket — ahogy gyakran mondta — *túl kell élnie*, mégpedig úgy, hogy feleségén kívül senki se tudjon rossz állapotáról. Kényszeresen ügyelt egészsége látogatásának fenntartására, mind munkatársi kapcsolataiban, mind a szülői házban, ezért kritikus időpontok előtt szabadságot vett ki. Teljesen zárt világban élt, nem járt társaságba és lakásán sem tűrte meg mások jelenlétét. Moziba, színházba évek óta nem ment, tévét ritkán nézett. Valamennyi kommunikációs forrás szorongását az elviselhetlenségig fokozó ingereggyűttesként jelent meg. Ugyanakkor teljes mértékű elzárkózása az információktól fenyegető egzisztenciális következményeket teremtett számára, mert a tájékozódás munkája lényegéhez tartozott. Színésznő felesége partner volt ebben az egészség látszatát fenntartó konspirációban. Az asszony ezen túlmenően is tökéletesen tehermentesítette őt. Külön figyelmet igényel egykori *rendőrtiszt* apjához fűződő kapcsolata, akit egy kisebb gazdasági vétség ürügyén *kényszernyugdíjaztak*. Ez az esemény mint időszámítási kezdet szerepelt élettörténetében. Ekkor érzelmileg szakított apjával és a hivatalos politikai-ideológiai eszmékkel is, amelyeket addig magáénak vallott. Erre az időpontra esik potenciázavarának kezdetét, majd gyors nősülése — a család ellenállása dacára.

A szülők, de legfőképpen az apa, aki maga is írástudó, nagyra értékelték Ábrahám írói tehetségét, és jelentős segítséget nyújtottak pályakezdéséhez. Ábrahám azonban — viharos körülményeket teremtve — az analízisét megelőző másfél évtized során a legnevesebb és szakmai szempontból is legrangosabb folyóiratokat hagyta ott, noha fiatal kora ellenére korosztálya ígértes tehetségének tartották. Lassan érhetővé vált, hogy első találkozásunk keltette „arctalansága” mélyen gyökerező identitáskonfliktusát tükrözte. Körülbelül eddig jutottunk, amikor analízise első álmát elhozta.

Sivatagban hosszú sorban tömeg menetel. Ő is közöttük van. Furcsa érzés, mert nem tudja, merre és miért mennek. Lassú tempóban haladnak előre. Egyszer csak a tömeg megáll. Előtte fogy a sor. Közelebb kerül a sziklához, ahol terepszín ruhás katonák állnak. Nem lehet tudni, mi történik, a sor egyre rövidebb lesz előtte. Ekkor kétségbeesetten előkapja újságíró-igazolványát, meglobogtatja, és azt kiabálja: én újságíró vagyok, ezt velem nem tehetik, mindent meg fogok írni. A kiabálásra felébred.

Az álomhoz egyetlen asszociáció jelent meg: a *deportálás*. A menet a halálba gyalogolt. Ez az asszociáció és egy korábbi mozzanat tette lehetővé számomra, hogy azt mondjam, az álombéli újságíró-igazolvány olyan, mintha a keresztlevelé lenne. „Erre nem is gondoltam” — válaszolta meglepetten, de ezt követően több mint egy évig kellett arra várnunk, míg megjelent Ábrahám keresztlevelének valószínű története.

Ábrahám *rituáléi* közül témánk szempontjából jelentős a leginkább főbiához hasonlítható magatartása. Melegre hivatkozva télen-nyáron csaknem mezítelenül tartózkodott a lakásban. Ez a szokása megóvta őt attól, hogy csengetésre sietve ajtót nyisson, hiszen előtte tetőtől talpig fel kellett öltözködnie, így a legkritikább esetben fordulhatott csak elő, hogy a *betolakodó* olyan kitartó vagy *agresszív* lett volna, hogy mindezt kivárja. A „betolakodó” és az „agresszor” szavakat valószínű értelemben használom, jelentősége a Marokkóban játszódó drámai írásával a későbbiekben világossá válik. Az analitikus órák rituáléi közé tartozott állapota nehézségeinek ecsetelése, az analízis feleslegességének hangsúlyozása, hiszen *áll-*

pota örökletesen determinált. Ezt, mint mondta, az is bizonyítja, hogy éppen olyan elviselhetetlen természetű, mint apja — *betegsége tehát genetikus eredetű.*

Ábrahám mindezek ellenére dolgozott. Dolgozott analízisében és dolgozott egzisztenciális értelemben is. Írta diplomamunkáját, melynek témaválasztása az analitikus folyamat részévé vált, szervesen illeszkedett Ábrahám indentitáskeresésének folyamatába. „A szleng használata a hatvanas évek filmjeiben” címmel rekonstruálta nemzedéke útkereséseit, a vágyak és a lehetőségek ütközését, az ezt kifejező *lázadásokat és indentitáskonfliktusokat* — ugyanakkor keresve mindebben önmagát, saját élettörténetét.

Munkánk e fázisában, az óradíjak általános rendezésekor, Ábrahám óradíját is felemeltem. Ez sok szempontból jelentős eseménnyé vált. Analízise során először nyíltan kifakadt, becsmérelt. Miért fizessen többet, mikor állapota semmit sem változott? Noha a többletkiadást elháríthatta volna (erre lehetőséget kínáltam neki), ezt nem tette. A honorárium felemelését úgy élte meg: ha nem teljesíti, felmondom az együttműködést. *Vágyott* a teljes, a *feltétel nélküli elfogadásra*, s ez az eset durván konfrontáltatta a felnőtt kapcsolatok realitásaival. Sok időt töltöttünk ezzel a problémával, amely utat nyitott a személyiségében rejlő feldolgozatlan konfliktusokhoz. Az egyik értelmezés során elhangzott, hogy infantilis igényeit a maga számára fontos *kapcsolataiban parazita* módon igyekszik kielégíteni. Maga a kifejezés az analitikus részéről is kétségtelenül indulatot tartalmazott, de — talán ezért is —, hatalmas gátakat tört át, kulcsfontosságúvá vált, rárimelt egy *elhárított* problémakörre: származására.

Pár hónappal később sűrűsödtek az ünnepek. Ábrahám panaszkodott, én pedig jeleztem, hogy mindig feszültebb a családi összejövetelek előtt. Ekkor felsattant: „Igen, igen, de egyik ünneptől a másikig is romlik az állapotom, nemcsak a sátoros ünnepeken”. Erre a megjegyzésre a következő mondattal reagáltam: Ha csak a sátoros ünnepeken romlana, azzal ki is egyezhetne. Hosszabb csönd következett, így megkérdeztem mit jelent számára a sátoros ünnep. „Hát sátrak vannak, cigányok, akik továbbállnak, baldachin, vidámság...” Erre az asszociációs sorra csak annyit mondtam: a sátoros ünnep egy zsidó ünnep. Őszintén megdöbbsent. „Valahogy hallottam már, de nem tudtam” — válaszolta. Felidézte az elmúlt órák egyikét, amelyben annyira megviselte az emlékezés anyja megszégyenítő mondataira. Pár éves korában, ha valaminek nagyon örült, össze-vissza ugrálva gesztikulált, vagy magányában hintáztatta magát, anyja letorkollta, mert úgy mozog, mint egy zsidó, úgy hintáztatja magát, mint imáját mormoló izraelita. Ekkor jutottunk el az analízis első álmában lengetett újságíró-igazolvány/keresztlevél valóságos történetéhez. Nyolc-kilenc éves korában egyik barátja lezsidózta. Rémülten hazarohant, elmondta anyjának, mi történt. Anyja magához szorította, de volt az ölelésében valami baljóslatú kétségbeesés, amitől Ábrahám még jobban megijedt. Este, apja hazatérte után, bementek a szobába, apja kinyitotta a mindig kulcsra zárt, számtalan titkot tartalmazó íróasztal fiókját, kivette Ábrahám keresztlevelét és „mint egy szónok”, patetikusan felolvasta. E megrázó emlékekkel felbukkant egy budi képe és a szorongással telt önkielégítések. A *szégyen* és a *titok* lett e felkavaró emlékek közös nevezője. Keserűen törtek ki belőle évekkorábbi nyílt antiszemita érzései. Minden körülötte lévő zsidó származású embert diszkriminált. Keresztény feleségén kívül ez egész családjára is vonatkozott. Marokkóban játszódó fantáziatörténete drámai módon illusztrálja zsidósága — mint eltitkolt sorscsapás —, valamint büntudattal terhelt, elfojtott ödipális és szadisztikus vágyainak ötvözetét. „Néhány évszázada génszanatóriumban lenne a helyem. Nekem, s minden ősmnek...” E mondattal kezdődik Ábrahám egyik megrázó önvallomása, melyben a fáraó katonái megtámadják a földbe vajt lakhelyen élő családot és kí-

méletlen mészárlást hajtanak végre. (Ez a rémisztő pogromokat idézi, a *betolakodó agresszorokkal szembeni védtelenséget*, míg a génszanatórium gondolata, mely később írásában génbörtönné szigorodik, világos utalás állapota gyógyíthatatlanságán és örökletességén át zsidó származására, mely oly fenyegető, hogy jobb lett volna, ha világra sem hozzák. Csak a génbörtönbe zárt ősök lettek volna ennek biztosítékai.

Fontosnak tartok még egy eseményt kiemelni. Ábrahám, mint az előzőekben utaltam rá, nyolc-kilenc éves, amikor a keresztlevél felolvasásakor zsidó származásának nyílt tagadásával szembesül. De ugyanannyi idős, amikor zsidó származásának tagadhatatlan jeleivel is találkozik nagyapja révén, aki hébe-hóba, pesti tartózkodása során az egykori — 1944-es — gettó területén lévő szállodában lakott, amely korábban a vidéki zsidóság kedvelt tartózkodási helye volt. Olykor Ábrahám is nagyapjával töltött napokat. Egyik alkalommal moziba mentek. A filmkomédia (*Fel a fej jell!*) tragikomikus hangvétellel ábrázolt egy férfit, aki a háborús idők szellemével dacolva bujtatott egy zsidó asszonyt, és ezzel képtelennél képtelenebb helyzetekbe sodorta magát. Ábrahám a film alatt annyira szorongott, hogy ki kellett jönniük a moziból, és másnap már egy ártatlan gyermekfilmhez sem volt hajlandó elmenni. Majd három évtizeddel később, amikor saját gyermekeit vitte el egy akkor bemutatásra kerülő gyermekfilmhez, annyira rosszul lett, hogy ezután *került* minden mozit, tévét, színházat. Nyilvánvaló, hogy az akkor őt oly veszélyeztető filmélményt a mozival együtt egy biztonságosnak tűnő kapszulába zárta, s mint *betokolt énrészecskét* elhatárolta magától. A Holocaust-irodalomban igen sok esettanulmányban találkozunk ezzel a megoldással, az úgynevezett „*enkapszulációval*”, az én bizonyos részeinek betokosításával, kapszulába zárásával, mely ideig-óráig olykor szinte hihetetlennek tűnő „kompromisszumok” árán — például valaki elfelejti zsidó származására utaló nevét, azt a nevet, amelyen anyakönyvezték és amelyen gyermekkorában szólították — védi az ént a fenyegető megsemmisítés veszélyérzetétől (Rosenfeld, 1986).

Bettelheim *A végső határ* című munkájában (1988) igen érzékletesen jeleníti meg azt az állapotot, amikor a koncentrációs tábor lakóinak, akiknek nyilvánvalóan az adott helyzetben semmi esélyük sem volt a túlélésre, mert fizikailag teljesen leromlott állapotban, mezítelenül álltak a fagyos éjszakában, ahol szemük előtt haltak meg bajtársaik, és sem magukon, sem társaikon nem tudtak segíteni, nos akkor, abban az állapotban megszűnt a félelem, a szorongás, az „én” kettészakadt arra, akivel mindez történik, és arra, aki mindezzel valójában nem is törődik, aki, ha érdeklődik is egy kissé, lényegében csupán távolságtartó megfigyelő. Ugyanerről az érzelmetelenítésről, hasításról számol be visszaemlékezésében V. E. Franki. Azokról a percekről ír, amikor a Mauthausen felé tartó vonat áthaladt szülővárosán: „Úgy tekintetem gyermekkoromra és otthonom utcáira, tereire, házaira — és ez igen határozott érzés volt — mintha már meghaltam volna, és mint egy halott a túlvilágról, magam is kísértetként néznék le erre a kísértetiesnek ható városra” (Franki, 40. old.). Ez az *enkapszuláció*, az énbe történő betokozódás, amelyben létrejön az autisztikus barrier a kognitív és az érzelmi működések közt (Tustin, 1986). A katasztrófa vagy a trauma pillanatában ez a hasítás a túlélést szolgálja, szükséges az érzelmek elkerülése és a figyelem elterelése attól a tárgyi világtól, amely pusztulással fenyegeti az ént. Ez az a hasítás, amely a személyiségben egy izolált területet kerít el. Úgy tűnik azonban, hogy nemcsak az eredeti traumát átéltek rögzíthetik magukba az akkor életmentő, ámde a fenyegetettség elmúltával használhatatlanná vált és sok esetben feloldhatatlanná merevedett barrier, hanem a túlélők gyermekei is „homokpoggyászként”, útravalóul kapják szüleik feldolgozatlan múltját.

Ábrahámhoz visszatérve: az analízis e szakaszában előtérbe kerültek elfojtott filmélményei, megelevenedtek szorongásának képei, majd egy hatalmas, több szinten zajló álom hozzásegített minket ahhoz, hogy érzékelhetővé és átdolgozhatóvá váljon a trauma. Az álom egy része identitáskonfliktusába ad betekintést. Megjelenik a már említett szálloda, ahol az ajtón elegáns urak sétálnak ki-be, rá-erősen beszélgetnek, láthatóan nincs semmi dolguk. Ábrahám itt visszakapcsolt a *parazita* szóra. A szó egyik jelentéstartománya zsidóságával azonos. Az „élődség” és „idegenség”, mindkét fogalom képviselteti magát a parazita szó jelentéstartományában. Az idegenség élménye átüt a marokkói történet hangulatán és helyszínén. Marokkó ugyanis arab ország, zsidó kisebbséggel Ugyanígy Ábrahám közép-európai zsidóságának is alapvető élménye az idegenség érzése. Hermann Imre *Az antiszemitizmus lélektana* című munkájában (1945) mélyrehatóan foglalkozik a *parazita* fogalmának hátterével: „A zsidó mint parazita, mint tetű, poloska, vagy tetves alak, valóban beletartozik az antiszemita szóhasználat törzsanyagába.” A „parazita” mint interpretáció így vált kulcsfontosságúvá Ábrahám személyiségének lehasított és tagadott részének feltárásához. Ebben a terápiás időszakban Ábrahám egyik külföldi útja során megajándékozta magát egy Dávidcsillaggal. Később pedig megvette Mózes öt könyvét is. Ekkor született meg bennem e tanulmányban használt neve, és ma már tudom, nem bánja, hogy Ábrahámnak hívom.

Az analízis folyamatában lassan kirajzolódtak Ábrahám gyermekkorának élő és halottként is elevenen ható személyei, kezdett megelevenedni a titkolt múlt. A hiányosan és töredezetten felbukkanó emlékfoszlányok érhető képpé formálódtak. Ábrahám mint *generációjának tipikus képviselője*, a család által eltagadott zsidóságát traumatikus körülménye között, környezete közvetítésével tudta meg. Egy haldokló idős asszony fellazult tudatállapotban tett vallomást neki, a betegség mellett ülő, már felnőtt férfinak. Ábrahám nagyszüleit 1944-ben édesapja testvéreivel együtt deportálták. A nagyszülők vagyonuk őrzésével bízták meg a kórházban haldokló asszonyt. A család egyetlen túlélője Ábrahám munkaszolgálatos apja volt. Ebben a katartikus vallomásban az idős asszony összekeverte apát és fiát, és Ábrahámot megpillantva így kiáltott fel: „De jó, hogy te visszajöttél!”

Ábrahám családjának és apjának múltja, amelyben a zsidó származás tabuvá vált, tipikusnak tekinthető a zsidóság magyarországi történetében. A kiegyezés időszakában, majd azt követően a magyarországi zsidóság erős asszimilációs törekvéseit fejezik ki a gyakori névmagyarosítások is. Így lett például *Löwingerből Lukács*, és Ferenczi Sándor apja, *Fraenkel* Bernát 1879-ben változtatta meg családi nevét *Ferenczire*. Az asszimiláns zsidóság beolvadási illúziójával az 1920-as évektől erősen konfrontálódott. A húszas évek társadalmi antiszemitizmusa a harmincas évek második felétől ismét politikai ideológiává vált, zsidóellenes törvények korlátozták a zsidó polgárság egzisztenciális lehetőségeit. A második világháború során a magyar hatóságok több mint félmillió zsidó deportálásához nyújtottak segítséget. A világháború után a megmaradt zsidóság jelentős része emigrált, az itthonmaradottak nagy része a szovjet hadseregben az életmentő hatalmat látta. Számukra az új politikai rendszer valami olyasmit jelentett, amit a nem zsidó magyar állampolgárok számára nem feltétlenül. A koalíciós kormányzás felszámolását követően, 1948 után a kommunista párt kizárólagosan gyakorolta a hatalmat. A háború után a zsidók számára új lehetőségek nyíltak Az „újja-

1 A zsidó vallási tradíció értelmében ha egy hitét elhagyó ember vagy annak gyermeke visszatér ősei vallásához—jelen esetben vállalja származását—, akkor neve elé felveszi Ábrahám nevét.

szerveződő különféle apparátusokban mindenekelőtt olyan emberekre volt szükség, akik egyrészt különféle szakértelemmel rendelkeztek, másrészt pedig a háború előtti rendszerben nem kompromittálták magukat. Kétségtelen, hogy ezeknek az előfeltételeknek az üldözött zsidók nagy számban megfeleltek. Másfelől olyan pályák is megnyíltak előttük — például a hadseregben, az államparátusban —, amelyek már az első világháború előtt is főként csak a nemesi középosztály tagjai számára voltak nyitottak, s amelyből a zsidó származásúak vagy vallásúak a Horthy-rendszerben formálisan is ki voltak tiltva. Ez a két tényező kedvező érvényesülési lehetőséget jelentett és ezzel sokan éltek is” (Kovács, 1984. 9. old.) — mint például Ábrahám apja. Azonban: „A zsidókérdést, antiszemitizmust, nemzeti elkülönülést, nacionalizmust és mindennemű osztálytagozódást felszámoló, teljes egyenlőséget teremtő társadalom fejében a kommunista párt a »mozgalom«-mal való teljes azonosulást kívánt az ígéretek címzettjeitől. Ennek a követelménynek a teljesítése a polgári-értelmiségi származású zsidóktól szinte teljes önfeladást követelt: előző énjük, szokásaik — mindmegannyi gyanús »polgári csökevény« — levetkezését Ez embertelenül nehéz feladat lehetett [...] — megszabadulni attól ami »zsidó«, a megszabadulás egyidejűleg egy új azonosulást, egy új befogadó közösségre való rá találást jelentett: a mozgalmat” (uo. 11. old.), A társadalmi felszabadításért vívott történelmi csatározásokban a [...] harcok vallási vagy nemzetiségi eredetét kutatni márcsak az ideológiában uralkodó szabályok miatt sem lett volna tanácsos: a triviálisabb szinten történő »származás-kutatás« [...] pedig egyszerűen törvénybe ütköző cselekedetté vált” (Kende, 1984, X. old.). Jól jött ez sok oldalról, ugyanis nem kellett szembenézni a magyar társadalom 1920-44 közötti zsidóellenes intézkedéseivel és az 1944-es deportálásokban való aktív közreműködésével. Szolgált a régről elindult asszimilációs folyamatot, azaz fenntartotta annak illúzióját, nevezetesen, hogy az úgynevezett osztály nélküli társadalomban nemcsak az antagonisztikus érdekelentétek tűnnek el, hanem mindenfajta diszkrimináció felszámolódik. És nem kevésbé szolgált a hallgató az uralkodó párt érdekeit, akik igyekeztek a »kommunizmus a zsidóuralmat jelenti« előítélet keltette feszültséget elkerülni” (Kende, 1984).

E társadalmilag is feldolgozatlan múlt több összefüggésben is hatott Ábrahám személyiségére. Egyrészt önmagában is veszélyforrást jelentett, mint szembesíthetetlen fantom lebegte körül, megbélyegzéssel, sőt vitális fenyegetéssel riasztva. Azt a konfliktust, ami zsidóságának nyílt tagadása és az itt-ott felbukkanó, de kimondatlan titok között feszült, különböző *érvédő mechanizmusokkal tudta csökkenteni*, például *elfojtással, tagadással, hasítással*. Másrészt viszont szado-mazochista ösztöntörkvéseinek externalizálására is lehetőség nyílt, felerősítve mindkét irányban félelmeit. Szadisztikus fantáziái és a fasizmus közé könnyen került egyenlőségjel, és rémülettel töltötte el — saját kifejezését idézve —, „fasiszta despotizmusa”, összeforrottak tudattalanjában a fasizmus pusztításai szadisztikus késztetéseivel. Identifikációja apjával (a hatalommal és a férfival) megoldhatatlan feladat elé állította. Bizonyos „aparészeket” magába épített (például írói tevékenység), de kifejezetten ellenállást tanúsított azzal az apával, aki egy társadalmi folyamat paradoxonját követve, megmenekülve a deportálástól és túlélve a munkaszolgálatot, maga irtotta ki magából zsidóságát, amivel az énfeladásra készítő hatalom részesévé válhatott — amelytől ugyanakkor természetesen védelmet is remélt. Kemény konfrontációt jelentett, amikor ugyanez a hatalom fordított hátat valójában ideológiai okokból, s távolította el soraiából. Ábrahám azt a tényt, hogy „örökletesen” olyan, mint apja, veszélynek élte át, bizo-

nyos aparészeket maga is megpróbált magából lehasítani. Apja hatalomvesztése ezt a kényes egyensúlyt megbillentette, s a hatalmat veszítette, most már veszélytelen apával mint riválissal ekkor vette fel a küzdelmet, ekkor kezdte kezelteni potenciázavarát, ekkor adott fel tudatosan bizonyos azonosságokat, ekkor szállt szembe vele, rúgott fel állásokat és hivatalos ideológiákat. Ugyanakkor ezzel a lépéssel tudattalanul is követte az apai sorsot, egzisztenciális értelemben magát is sorozatosan kiszolgáltatott helyzetekbe sodorta.

„Az elfojtott visszatér” — írta Freud (1915). Ábrahám egyik fiát nem oly rég az osztálytársai lezsidózták. A gyerek hazament, és otthon anyjának rémülten mondta el a történetet. (Eddig kísértetiesen hasonlít Ábrahám harminc évvel korábbi történetének koreográfiájához.) Ábrahám, amikor hazament, behívta fiát dolgozószobájába, aki megkérdezte tőle, tényleg zsidó-e. A válasz így hangzott: „Nézd, én zsidó vagyok. Ez sem nem nagyon előnyös, sem nem nagyon hátrányos. A fiam vagy, és ennyiben te is zsidó vagy”.

A titkolt és félve szégyellt múlttól azon az estén lehullott a lepel. Ábrahám tudott az lenni, aki, s fia már nem cipeli magával az elhallgatás terhét.

Úgy tűnik azonban, nem szűnt meg annak érvényessége, amit Ferenczi a salzburgi pszichoanalitikus kongresszuson tartott előadásában, 1908-ban felrótt a társadalomnak a gondolatelfojtás alapján álló erkölcsnevelés miatt. Mint írja: „manapság introspektív vakúságra nevelik az emberiséget” (Ferenczi, 1908). Csak törekedhetünk arra, hogy e társadalmi és egyéni szinten is működő „introspektív vakúság” felszámolására minél hatékonyabb kísérletet tegyünk — múltunk vállalásának bátorságával is.

(Ezúton fejezem ki köszönetem Ábrahámnak, aki hozzájárulásával lehetővé tette az előadás elhangzását és a cikk megjelenését.)

Irodalom

Bettelheim, Bruno: *A végső határ*, Budapest, Európa, 1988.

Erős Ferenc - Kovács András - Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?”, *Medvetánc*, 1985.2-3.sz. 129-144.p.

Franki, Viktor E.:... mégis mondj Igent az Életre!: Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor, Budapest, Pszichoteam, 1988.

Ferenczi Sándor: Pszichoanalízis és pedagógia. *Gyógyászat*, 48. évf. 1908. okt. 25. 712-714.p.

Freud, Sigmund: Die Verdrängung, 1915. in.: *Gesammelte Werke*. Imago Publishing Co. London, 1946.

Hermann Imre: *A antiszemitizmus lélektana*, Budapest, Bibliotheca, 1945.

Kende Péter: Bevezető, in.: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984.5-35.p.

Kovács András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban, in.: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Magyar Füzetek, Párizs, 1984.3-35.p.

Rosenfeld, David: Identification and its vicissitudes in relation to the nazi phenomenon. *The Int. J. of Psycho-Analysis*, 67 (1986), Part I, 53-63.p. /Hamburg Congress Papers/

Sartre, Jean-Paul: *Vádirat az antiszemitizmus elten,* Budapest, Káldort 1947.

Tustin, Frances: *Autistic Barriers in Neuroric Patient,* London, Kamac Books, 1986.

Mészáros Judit
Országos Onrosi Rehabilitációs Intézet
Pszichoterápiás Osztály
1121 Budapest,
Szilassy u.. 6.

Túlélési stratégiák pszichoanalitikus szemmel

Székács Judit

A hetvenes évektől kezdve jónéhány fiatal felnőtt került hozzám analitikus pszichoterápiába, illetve pszichoanalízisbe. A velük folytatott munka egyre inkább megerősítette bennem azt az elképzelést, hogy leírható egy olyan sajátos pszichodinamikai jelenségkör, mely erre a háború utáni — több értelemben is — második generációra jellemző. Sokan közülük részben, vagy mindkét ágon zsidó származásúak voltak s így hordozói a Holocaust-borzalmak második generációt érintő hatásainak, de nem csak ennek.

A háborút átélte korosztály számára Közép-Kelet-Európában a várva várt béke nem adta meg azt a lehetőséget, hogy az emberi létezés alapjait megrendítő tapasztalatait — akár egyéni, akár társadalmi szinten — lassan megértse és feldolgozhassa. A történelem nem tűrt pihenőt; a háborúból alig ocsúdó nemzedékre alapvető társadalmi és értékváltozások egymást követő sora várt. A háború utáni nemzedék létezéséből hordozza ezeket a fel nem dolgozott, több generációs tapasztalatokat. Ebben az értelemből kezdtem magamban vdük kapcsolatban a „Holocaust gyermekei” analógiájára a „fényes szelek gyermekei” megnevezést használni.

Mindezzel már az elején hangsúlyozni kívánom azt a gondolatot, hogy ezeknek a generációknak az életben ez a sokféle hatás egyaránt érvényesül, s e hatások a személyiséget átalakító károsító erők között egymásra vagy egymás mellé rakódotan jelennek meg.¹ A klinikai kép tanúsága szerint ezek a fiatalok súlyos identifikációs és identitászavarokkal küzdenek. Jellemző a tér-idői folyamatosság hiánya, a primitív védekezési mechanizmusok uralma. Meghatározó a szétdarabolás, a hasítás és az idealizáció. Flexibilis határok nem alakulnak ki, így gyakoriak az én- és testthatárbizonytalanságok. Szindromatikai kategóriákban gondolkodva mindezek leginkább a *borderline* körbe sorolhatók

Zsuzsi története egyfajta közép-kelet-európai „típusstípus”. Anyja nagypolgári zsidó család szinte egyetlen túlélő tagja. Szülei és két testvére koncentrációs táborban pusztultak el. Apja falusi fiú, népi kollégista. Az újjáépítés, az új élet reménye hozza össze a két teljesen különböző világból, érték- és szokásrendből érkező fiatalot. A mozgalom, a dicsőséges jövőbe vetett hit teremti meg az összetartozás és a közösség illúzióját, és egyben a kialakuló család eleve hasított építkezési tálátját és atmoszféráját

A családi mitológia csak az idilli vonásokat tartja nyilván; egyfajta „törzsi létezmód” jön létre. Világunk zártságát az ötvenes évek megpróbáltatásai új erővel erősítik meg. Az ijesztő tartalmakat a család magáról lehasítja és a

1 Ily módon Magyarországon, azokhoz a kelet-európai országokhoz hasonlóan, ahol maradt túlélő zsidóság, a Holocaust feldolgozhatóságának és feldolgozási lehetőségeinek pszichológiai vizsgálata is csak a háború utáni sorsfordulók ismeretében és azok fényében lehet érvényes.

külvilágra vetíti, így a külvilág ellenségessé és üldözővé válik: a családból kimenni veszélyes.

Ezek a mechanizmusok segítenek a védő és támasznyújtó családi idill illúzióját megtartani, nem egyszer a hősies pátosz színeivel festve meg a szinte elviselhetetlen valóságot: a szegénységet, a többszörös társbérleti létet, a munkahelyi megaláztatásokat, elkeseredett veszekedéseket és verekedéseket. A múltra és jelenre vonatkozó családi titkok tovább mélyítik az izolációt és merevítik a családi rendszert; rontják az integráció esélyeit.

A kettészakított világ a mentális funkciókban is hasításokhoz vezet.

Egyik oldalon áll az idill, amelyről mindig beszéltek, de amely csupán szavakban és fantáziákban létezett, a tapasztalatokban soha. A másik oldalon van a valóságos világ, mely az élmények és tapasztalatok szintjén létezik, de amelyről tudni és beszélni sohasem volt szabad. Ez a feloldhatatlan konfliktus Zsuzsinál kamaszkorában pszeudobutasághoz vezet. Nem képes a szavak igazi értelmét felfogni, összefüggéseket felismerni, helyzetekben és feladatokban eligazodni. Az iskolában „lökötnék”, lassúnak és nehéz felfogásúnak tartják a rendkívül értelmes lányt.

A világ nem válhat Zsuzsi számára a tapasztalatból tanulás forrásává. Valójában a tapasztalatot és a tanulást nagyon is *külön kell tartani, különben a pszichés valóságot a káosz és összeomlás fenyegeti.* A hasítás válik az egyik vezető védekezési mechanizmussá.

Zsuzsi anyagából itt megfogható a témánk szempontjából középponti — első, talán legáltalánosabb — pszichodinamikai stratégia: *a hasítások elve.*

A tapasztalat és az elvek külön léteznek. A tanulás és a tapasztalat kettéválásában megjelenik *a korszak egyik uralkodó modellje: a gyakorlat és az ideológia különválása és az elvek uralma az átélt tapasztalatok felett.*

A fragmentáció a jelen–múlt–jövő dimenzióban is működik. A feldarabolt idő adja a feldarabolt élményanyag mentális megmunkálásának a keretét — a valóság és a fantáziák összemosódnak, a pszichés valóság különálló darabokból épül.

Szintén általános és a mindennapi létünket érintő a *középszerűség parancsa.*

A totális rendszerekben minden, ami központilag nem kontrollálható, veszedelmes. A sztálini korszak egyik legfájdalmasabb „leckéje” az, hogy az egyéniség gyanús, kitűnni nem jó, néha az ember életébe kerül. Az egyéni ötletek és elképzelések sem megengedhetőek. A valóság távoli részei között új összefüggéseket megragadó ember a centrálisán jóváhagyott igazság általános voltát kérdőjelezi meg. A tehetség, a kreativitás pejoratív értelmet kap — a rosszul illeszkedés szinonimájává válik. Az alkotók problémás, „nehéz emberek”.

Újat gondolni, újat alkotni veszélyes, aki középszerű marad — mondhatnánk — „hosszú életű lesz a földön”. A megfélemlített szellem csendjének romboló erejét a tudományban és a művészetben talán csak most kezdjük igazi mélységében felismerni és felmérni.

Sok családban, ahol az ötvenes évek keresztibe törték az akkor induló fiatal szülők pályáját (ez iparosokra, kereskedőkre, jómódú parasztokra, értelmiségiekre egyaránt érvényes) kialakul egy, az előzővel szervesen összefüggő parancs: *ne légy sikeres!*

Ági képtelen doktori disszertációját befejezni, egyik időmódosítást a másik után kérvényezi. Maga sem érti, mi van vele, hiszen általában könnyen és gyorsan ír, jól teljesít. A dolgozat a hazai könyvnyomtatás egyik fontos műhelyéről szól. Élettörténetét mesélve kiderül, hogy a szülők a Rajk-per idején tehetséges fiatal újságírók, akik a vádlottak padjára ugyan nem, de a bizalmatlansági zónába kerülnek, elvesztik állásukat, és hosszú évekre a szakma vérkeringésén kívül re-

kednek. Ágival hosszú utat járunk be, amíg megértjük a tudattalan paradoxont: kudarcával a szülőkkel vállalt közösségét, azonosságát, hűségét fejezi ki. Sikeres nem lehet, mert ez a tudatos és szavakban is megfogalmazott elvárásokkal ellentétben — a tudattalan szintjén — árulásnak minősül. Amikor ezt a dilemmát sikerül feloldanunk, a dolgozat is elkészül.

Az eddigiekben olyan pszichodinamikai jelenségekről beszéltünk, melyek történelmi-szociológiai mozgásokba ágyazottak, az egyéni pszichopatológia azokból közvetlen módon táplálkozik, s melyeket a szakirodalom —és egyre inkább a köznyelv is — *túlélési stratégiáknak* nevez.

Maga a fogalom a Holocaust-irodalom révén vált közismertté, de annyira, „magától értetődő”, hogy nemigen szokás definiálni. Mivel a túlélési stratégiák az egyén számára létfontosságú információkat hordoznak, s működésük kapcsán rávilágítanak alapvető individuálszociológiai, valamint társaslélektani mozgások összefüggéseire, megértésük nélkülözhetetlen mind az egyén, mind a közeg és a kor szempontjából, melyben él.

A túlélési stratégia tulajdonképpen az extrém helyzetekből, krízishelyzetekből való szabadulás lehetséges módozatainak a forгатókönyve, a veszélyhelyzeteket átélт generációk személyes tapasztalataira épül. Mind a külső, mind a pszichés valóság jegyeit magán viseli, tudattalan és tudatos jegyeket épít egybe. Létfontos információkat sűrített formában közvetít. Útmutatást ad a percepció javítására; hogyan lehet a veszélyt és a segítségforrásokat felismerni. *Mentális operációkat, érzelmi viszonyulásokat és reális tennivalókat ír elő.* Szabályozza a viselkedést és a szükséges óvintézkedések rendjét. Kipróbált életmentő ereje révén megkérdőjelezhetetlennek tűnik; *pszichológiai axiómaként hat.* Továbbadásukat — lévén az önfenntartás eszköze — a túlélők létfontosságúnak tartják. A továbbadás módja nem merül ki a direkt verbális közlésekben, *legtöbbször a családi mítoszok és legendák közvetítik őket az utódok felé.* Ebben a meghatározásban fontosnak tartom hangsúlyozni módszertani szempontból is, hogy:

- a külső és belső valóság egyidejű vizsgálatát tételezi fel,
- többgenerációs modellt használ,
- a „script” fogalmát a John Byng-Hall által kidolgozott felfogásban használja, mely egy rendszer pszichoanalitikus megértését teszi lehetővé.

A jelenségkör vizsgálata a hazai irodalomban Schönberger-Székács István európai mértékben is úttörő írásaiban igen korán, közvetlenül a háború után megjelenik, majd évtizedekre a szó szoros értelmében nyomavész. „Az én zavarai a háborús időkben” című írásában 1947-ben így ír: „A háború alatt átélт mérhetetlen gyűlölet és pusztítások deperszonalizációhoz vezetnek, melyek következtében a »béke én« elvész és a traumatikus körülményekhez való alkalmazkodás folyamatában kialakul egy új, »háborús én«. Minden, ami a rekonstruktív mindenhatóság érzését kelti, hozzájárul ahhoz, hogy a »háborús én« egy új »béke én«-t alakítson ki. Ez visszaállítja az egészséges egyensúlyt, és ebben áll a rekonstrukció pszichológiai jelentősége. Ez az equilibrium azonban szükségképpen különböző attól, ami azelőtt volt. A trauma, ha lejátszódott, semmiféle rekonstrukció által sem tehető meg nem történtté, bár a fizikai rekonstrukciót kísérő rekonstruktív omnipotencia érzése az egyén és a közösség számára megnövekedett önbizalmat adhat.

A közös trauma és a közös magára találás, vagyis a rekonstrukció új éneket eredményez, melyek szükségszerűen különböznek azok énjétől, akik vagy a traumát, vagy a felépülést nem élték át.”

Schönberger-Székács gondolatainak szellemében talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a folytonosságot megszakító sorozatos alapokat érintő változások az új »béke én« kialakulását teszik nehezítetté.

A mentális és pszichodinamikai fejlődés a halmozott traumatizáció hatása alatt formálódik.

Amennyiben a változások olyan ütemben követik egymást, hogy az előző szakasz tapasztalatainak feldolgozására nem adódik sem tér, sem idő, az extrém helyzetekben kialakított túlélési stratégiák validitását sem lehet az új körülmények között próba alá vetni. A stabilitás hiánya a túlélési stratégiák erejét növeli.

Így nem ritka, hogy az előző korszak vagy akár az előző generációk tapasztalataira épülő szabályozók, melyek a viselkedést vezérlik, a jelen valóságától függetlenednek; ahelyett, hogy gyors és gazdaságos reakciókat tennének lehetővé, az alkalmazkodást nehezítik és a valóság érzékelésének képességét rontják.

Ezekben a helyzetekben az egyén számára a külső világ mozgásai kaotikusnak tűnnek, a változások fenyegetőek. A mozdulatlanság értéke nő.

Az egyes korszakokban uralkodó túlélési stratégiák és parancsok vizsgálata tehát nemcsak a terápiás rendelők zárt világában értelmes feladat. A korszak „itt és mostjában” hozzásegíthet a közös múlt hitelesebb megértéséhez és a vállalható identitás érzésének megteremtéséhez.

Irodalom

Schönberger, Stphen: Disorders of the Ego in wartime. *The British Journal of Medical Psychology*. 1948. Vol. XXI. Part 4.

Byng-Hall, John: *The Family Script: a Useful Bridge Between theory and Practice*, 1988.

Székács Judit
Orvostovábbképző Egyetem
1134 Budapest Szabolcs u. 33.

„Nemzeti tudattalan”

Csepeli György

Minden csoportlét individuális elfojtások árán valósul meg. Ez az ár a tudatos életvezetés lehetővé tétele révén bőven megtérül, ám következményei a tudattalan kollektív dimenziójában is megnyilvánulnak. A csoporttal való azonosulás és a csoportlét talaján sarjadt világkép bő kárpótlást nyújt az elfojtásra kerülő agresszív és szexuális indíttatásokért, hiszen az *ingroup* irányában feltétlen szolidaritásérzetet, az *outgroup* irányában ellenségességet növesztve megfelelő feszültségvezetést biztosít.

Mi történik azonban akkor, ha történeti és társadalmi feltételek következtében az eredeti etnocentrikus funkciók gyökereit elmetsző új csoportok jönnek létre, melyek csupán színlelni képesek az eredeti csoport-hovatartozás természetességét, és elfojtó erejük jóval inkább a felettes én hatalmából, mintsem a hajdani etnocentrikus azonosulás barbár energiáiból táplálkozik? A *nemzetnek* kétségkívül jó esélye van arra, hogy az eredeti etnocentrikus azonosulás pótszerévé váljék, hiszen ideologikus programja előszeretettel hivatkozik a vér, a születés, a közös eredet és a feltétlen összetartás parancsára. Mindazonáltal látnivaló, hogy kódváltás megy végbe. Az *etnocentrikus* azonosulás analóg kommunikációja a *nemzeti* azonosulásban már csupán digitális: azaz tudatos neveléshez, tanításhoz, felkészítéshez kötött.

Az elszakadás persze nem azonnali. A nemzetté válás első szakaszában, amikor a kulturális-etnikai elemek kerülnek hangsúlyozásra, a kódváltás leplezett, és a nemzeti ideológia messzemenően utánozni igyekszik az etnocentrikus csoporttudat kommunikációs eszközeit. A második szakaszban, amikor a nemzeti ideológia már mint politikumformáló erő jelenik meg, és az államhoz való lojalitás kovácsolója lesz, a vérség és a leszármazás hívó szavai elhalkulnak, helyükbe a társadalmi kooperációt megkönnyítő jogi, gazdasági, politikai és kulturális szálak képződését megkönnyítő argumentáció lép. Még nagyobb lesz a távolság a nemzet és az etnocentrikusan konstituált csoport között akkor, ha a hovatartozás egyetlen alapja az alkotmány elfogadása, az állampolgársághoz való ragaszkodás lesz, mely már semmiféle értelemben sem korlátozza az egyén jogát ahhoz, hogy alternatív identitáskeretekhez ragaszkodjék, bárhonnan származzanak is azok.

Megkockáztatom a hipotézist, hogy a keletkező „nemzeti tudattalan” e fejlődés során egyre jobban veszít eredeti feltétlen és reflektálhatatlan azonosulásra indító funkcióiból, és csupán egy lesz azon ideologikus lehetőségek közül, melyek révén a modern társadalomban élő egyén menekülhet szabadságától és felelősségétől. Nem mindegy persze, hogy mely nemzettípusról van szó. A *kultúrnemzeti* típusban a legerősebb az etnocentrikus üzenet hatása, a nemzeti ideológia egységesítő identitáskeretei mögött még igen eleven a törzsies, barbár, kifelé agresszív, befelé szolidáris, primitív csoportközi dichotomizáció mintája. Az *államnemzeti* típusban viszont a kultúrnemzeti identifikáció mintája kerül elfojtásra, következképpen mind a saját nemzet szeretete, mind az idegenséggel szemben mutatott

ellenérzület enyhébb. Fő különbség talán, hogy a kultúrnemzeti identitás a közvetlen etnocentrikus elfojtás nyomán hajlamosabb a paranoiára, következésképpen az idegeneket és a nemzetitleneket önmagán *belül* keresi, hiszen fő törekvése a “tisztaság”, a nemzeti egyneműség, miközben önkényesen változtatja a szempontokat, melyek alapján meghatározó a nemzeti tagság, s a belőle normatív következő nemzeti lojalitás megléte vagy hiánya. Származás, anyanyelv, születési hely, vélt vagy valós csatlakozási motiváció egyként alapul szolgálhat a nemzeti tagságra. E látszólagos nagyvonalúság szűkkeblűséget takar, mivel bármikor bárkivel szemben az egykor befogadó szempont kizáró szempontként érvényesíthető, következésképpen *senki* sem lehet bizonyos nemzeti identitásában. Még “szerencse”, hogy mindig akadnak idegenek, kikkel szemben az elhatárolódás etnocentrikus pszichológiai örökségének erejéből olcsón szerzett nemzeti azonosságtudat kovácsolható.

Az államnemzeti típusban a “nemzeti tudattalannak” a kultúrnemzeti előzményekkel kell megbirkóznia, mely abban a tekintetben szerencsésebb konstelláció jelent, hogy egyértelmű és mindenki számára azonos jogi-politikai konstrukciókban kínálja föl a csoporttagságot. Az idegen és az ellenfél a nemzeten kívülre kerül, ráadásul státusza bármikor megváltozhat, mihelyt a szövetségi konstelláció változik. Egy államnak nincsenek barátai, miként örök ellenségei sincsenek — csupán érdekei vannak. Közelebről vizsgálva ezeket az érdekeket, jól látható azonban, hogy megfogalmazásuk jellegzetesen ideologikus, kimutatható bennük a kultúrnemzeti paranoia visszfénye, és végülis egyetlen fronton elesett katona életének elvesztésére sem ad elegendő vigaszt, hogy hőssé lett olyan érdekek védelméért, melyekről csupán *hitte*, hogy azok nemzetiek voltak, ám gyakorlati és racionális módon aligha volt módja azok befolyásolására. Az állami önzés gátlástalansága és mohósága elemi erővel csap elő, miközben jámbor demokratikus szölamok és nemes szívű felhívások a nemzetközi élet rendjéről és a béke kívánatosságáról szólnak.

Bár történelmileg nyilvánvaló, hogy az államnemzeti alakulat minden korábbi birodalmi és kultúrnemzeti államalakulathoz képest fejlettebb és teljesítőképebb, az sem tagadható, hogy mindehhez rossz lelkiismeret társul: hiszen az államon belüli jog és szabadság uralma az államon kívül megférhet az elnyomással, a gyarmatosítással, a gyámkodó fensőbbiséggel.

A harmadik fázis az *állampolgári* identitásra redukáló összetartozási minta, mely — mint Attila koporsója — már hármasan rétegi a nemzeti tudattalant. Az etnocentrizmust elfojtó kultúrnationalizmust, valamint a kultúrnemzeti tartalmakat elfojtó államnacionalizmust is elfojtva elsődleges feladatként az állampolgári öntudatot árasztja ez a minta, mely a maga korlátlanának tűnő civilizatorikus fejlődési potenciálját a háta mögött tudva voltaképpen minden egyedben kialakíthatja azt a felsőbbrendűségi és isteni tudatot, mely hajdan az etnocentrikus azonosulásban a teljes csoporté volt. Minden állampolgár, éljen államán belül vagy kívül, ez esetben állama helytartójának, valóságos *übermensch*-nek képzelheti magát, pusztán annak okából, hogy olyan nemzet tagja (s a fő kritérium egyes egyedül az útlevel), mely őt személyében mindig megvédelmezni kész, tartózkodjon a világ bármely pontján, szárazföldön, vízen, levegőben.

A társadalmak nemzetté válásának útja tehát mindhárom típusban (vagy fejlődési fázisban) tartalmazza a nemzeti tudattalant, bár annak eredeti etnocentrikus funkciói jelentősen módosulnak, egyre inkább analízálhatóvá és gondolatilag hozzáférhetővé válnak. Maga az erő azonban egy pillanatra sem vetközi le eredendő barbár és primitív vonzatait.

A világ jelenlegi állapotában az amerikai nemzet áll legközelebb a harmadik változathoz, Nyugat-Európa demokratikus nemzetállamai a második változat paradigmatis eseteit képezik, Kelet-Európa nemzeti társadalmi a kultúrnemzeti lét burkából mintha az állammemzeti lét felé bontakoznának, s a Szovjetunió klasszikus birodalmi eszközökkel fenntartott egységét a születő kultúrnemzeti energiák iszonytató erejű centrifugális tendenciái látszanak veszélyeztetni. A világ többi helyén nemzetelőtti etnocentrikusok, nyers, ideológiai fűfűgöngyökre ügyet sem vető nyílt diktatúrák találhatók.

E helyzetben sajátos, tudattalan azonosulásokat és ellenazonosulásokat gerjesztő nemzetközi konstellációnak vagyunk tanúi. Mintha a civilizatórikus fejlődésben előrehaladottabb nemzetállamok erejük által érvényesített igazuk tudatában a többiek szüleiként lépnének fel. Kiváltsággal rendelkezvén a globális érdekek megfogalmazásában, a maguk szabta mércék szerint bármikor és bárhol rendfenntartóként, rendcsinálóként lépnek föl, miközben egymás közti veszekedéseiket gondosan eltitkolják “gyermekük”, a nemzetfejlődés korábbi szakaszaiban veszteglő többi állam, nemzet és nép előtt. Hogy biztonság vagy bizonytalanság lesz-e a geopolitikai indítástú tekintélyelvű családi modellen alapuló nemzetközi rend következménye, azt aligha jósolhatjuk meg.

Reményre csupán az ad lehetőséget, hogy a nagyhatalmi képmutatás nemzeti tudattalanja mint pszichológiai hatóeszköz jóval kevésbé hatékony és manipulatív erejű, mint a történelem hajnala óta korábban érvényre jutó elődei.

A paradoxon titka a sokféleképpen tagolt, nagyfokú individuális variabilitásnak kényszerűen teret engedő belső társadalmi felépítés, miáltal nemcsak az apológia, hanem a kritika erői is hatalmasakká várnak. A nagyhatalom állampolgára nem feltétlenül kell, hogy maga is nagyhatalomnak képzelje magát a világ többi társadalmában élő szerencsétlenebb embertársaihoz képest, következésképpen a geopolitikai konstelláció által megteremtett hivatalos apaszerep, melyet nagykövetek, miniszterek, államfők és a hivatalos személyek raja az általuk képviselt óriási katonai és gazdasági erő birtokában oly előszeretettel ellátnak, erőteljesen keresztesződhet a nagyhatalom állampolgárai által megvalósított “népi diplomácia” által. Az emberek és az információ szabad áramlása, mely a jelenlegi nemzetközi berendezkedés elvileg senki által kétségbe nem vont alapja, nemcsak az egyenlőtlenség és a nagyhatalmi erőszak legitimitására szolgál, hanem egyúttal megnyithatja az utat a kollektív nemzeti tudattalan minden atavizmusának analízise és eképpen hatástalanítása irányába is.

Mit tehet e felismerés birtokában valaki, aki történetesen magyar? Identitása történelmi traumák, vétkek és bűnök által terhelt, tudattalanja a megvert gyermeké. Kompenzáljon? Gondolja azt magáról, hogy egy ezredév üzenete hangzik föl benne, és romantikus hevületében a vér és a kultúra jussán követeljen elismerést magának és nemzetének? Essen kétségbe? Mazochista módon ostorozza magát, merüljön el elődei megbocsáthatatlan bűneinek keresésében, és lelkiismeret-furdalással eltelve adja föl pozitív nemzeti azonosságát? Azonosuljon a nála hatalmasabbal? Kösse sorslátását egy nagyhataloméhoz, melynek érdekei szükségképpen sosem eshetnek egybe az övével? Meneküljön? Válgjon egy fantomizált Európa polgárává, ahol baszkok, katalánok, provanszálók, vallonok, skótok, észak-rajna-vesztfálieiak, stájerok stb. között ő legyen az egyedüli “európai”? Adja föl önmagát, s csatlakozzon más nemzetekhez, felfedezvén magában nem magyar őseit? Kapaszkodjon egy sosemvolt közép-európai identitás keretébe?

E dilemmák végiggondolása ma a feladat. Bármilyen legyen is a végeredmény, nem valószínű, hogy megkerülhető az önelemzés, a számvetés azzal, hogy van-e, s ha van, éppen miben nyilvánul meg bennünk a nemzeti hovatartozás okán jelent-

kező önzés, szorongás, kényszeresség, fölös üldözöttségérzés, képtelen túlértékelés, eufemisztikus nemzeti nagyzás, egyszóval mindaz, mely megnehezíti, hogy identitásunk kollektíve adott kategóriák által teremtett háztartásában ne fortyogjon lefojtva az, hogy magyarok (is) vagyunk. Egyetlen recept ajánlható: végre ne kívülről, ne mástól, s végképp ne valamely geopolitikailag adott “szülőötől” várjuk a felszabadulást, hanem lépünk rá az önfelszabadítás, a jog, a biztonság, az emberi méltóság, a szabadság egyetlen lehetséges útjára. A nemzeti tudattalan kísértése persze továbbra is eleven marad bennünk, de a választott út páratlan sajátossága, hogy miközben veszélyek leskelődnek ránk, egyúttal rendelkezésünkre állnak a veszélyek leküzdésének eszközei is.

E kockázatvállalásnak nincs alternatívája. A jólétet, mint fényt az árny, szegénység szomoríthatja. A szabadság és a félelem nélküli élet technikáinak törekeny gyakorlatában félelem és zsarnokság ütheti föl fejét. Az igazságot látszatigazságok és hazugságok finom szálaiból szőtt háló homályosít-hatja el. Ha azonban rálépünk az önfelszabadítás útjára, ha fel is borul a nemes célok és a nemes eszközök jegyében vállalt cselekvés egyensúlya, mindig lesz arra esély, hogy helyreálljon az egyensúly, visszakozzanak a nemzeti és nemzetközi barbarizmus és primitivizmus másutt még akadálytalanul triumfaló szörnyei.

Irodalom

Karátson E., Neményi N. (szerk.) (1982): *Belső tilalomfák*. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Hollandiai Mikes Kelemen Kör.

Szabó M. (1981): Nemzetkarakter és ressentiment. Gondolatok a politikai antiszemizmus funkcióiról. *Világosság* 22,6:358-362.

Csepeli György

ELTE

Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ

1052 Budapest

Pesti Barnabás u. 1.

Kollektív elfojtás — totális rendszerek

Litván György

Elnézést kell kérnem egy általam csak távolról és felületesen ismert területre való betolakodásért. De amikor a Ferenczi Sándor Egyesület oldaláról felmerült az ötlet, hogy a történész és a politikába sorsszerűen belekeveredett ember szemével és ismereteivel próbáljam megközelíteni a kollektív elfojtás jelenségeinek esetleges összefüggéseit a totalitárius rendszerekkel, a témát oly érdekesnek és aktuálisnak éreztem, hogy nem tudtam ellenállni a kihívásnak és, persze, a kedves invitálásnak.

A baj csak az, helyesebben, számomra a nehézség abban áll, hogy ennek a problémacsoportnak nemcsak történeti oldala van, amelyet megfelelően ismertetve Önökre bízhatnám, hogy beleillesszék a pszichológia és a pszichoanalízis fogalmi és jelenségrendszerébe. Nem, itt egyszerűen elkerülhetetlen, hogy magam is operálni próbáljak néhány alapvető pszichológiai fogalommal, s mielőtt történeti és politikai összefüggéseikről beszélnék, tisztázni próbáljam ezek használatának jogosultságát és határait. Ha erről a témáról beszélünk, mégiscsak tudnunk kellene, létezik-e valóban kollektív elfojtás, netán kollektív tudat és kollektív tudattalan, másfelől pedig van-e olyasmi, mint totalitárius személyiség.

Amennyire utána tudtam járni, a kérdéskör irodalma nem éppen nagy. Pontosabban csak külön a két kérdéskörnek létezik szakirodalma, az összekapcsolódásra inkább csak futólag vállalkoztak egyes szerzők.

A kollektív elfojtás problémájával persze már maga Freud is foglalkozott a *Rossz közérzet a kultúrában* című művében és a *Mózesben*, s érinti azt az *ősválságnú és az én* című esszéjében is. A Holocaust-élmények elfojtására igen gazdag anyagot nyújt a Joel E. Dimsdale (Dimsdale [ed.], 1978) által szerkesztett tanulmánykötet. Témámhoz talán a legtöbbet *Die Unfähigkeit zu trauern* (A gyászra való képtelenség) című munkájából merítettem, amely éppen a bennünket most érdeklődő határterületen helyezkedik el (A. és M. Mitscherlich, 1977).

A másik oldalon első helyen a frankfurti iskola képviselőinek a háború után Amerikában kiadott, komplex vizsgálatokra épülő kollektív munkája, az Adorno és társai által készített *The Authoritarian Personality* (A tekintélyelvű személyiség) említendő (Adorno *et al.*, 1950). Az ő körükbe tartozott Erich Fromm is, aki *Escape from Freedom* (Menekülés a szabadság elől) című 1941-es munkájában az antidemokratikus mozgalmak és áramlatok elemzését adja (Fromm, 1941), akárcsak néhány évvel korábban a magyar származású Kolnai Aurél a *The War Against the West* (A Nyugat elleni háború) című méltatlanul elfeledett könyvében (Kolnai, 1938).

Ebből és az általam egyébként ismert szakirodalomból nem memék végleges és határozott eredményre jutni a tekintetben, beszélhetünk-e kollektív tudatról. De erre talán nincs is feltétlen szükség kérdéseink megválaszolásához. Már jóval fontosabbnak érzem a kollektív tudattalan problémáját. Erről, meglehetősen ambi-

valens módon, maga Freud nyilatkozik a *Mózesben*, éppen a kollektív elfojtás kapcsán:

„Az »elfojtott« a népek életében valami régmúltat, valami elsüllyedt, túlhaladott korszakot jelöl. Hogy milyen pszichológiai formában létezett ez a múltbeli tartalom az elfojtottság időszaka alatt — egyelőre nem tudjuk. Nem könnyű feladat az egyéni pszichológia fogalmait átvinni a tömegpszichológiára, s nem hiszem, hogy valami hasznunk lenne abból, ha bevezetnénk a kollektív tudattalan fogalmát. Hiszen a tudattalan tartalma különben is kollektív, általános tulajdona minden embernek.”

Freud itt, mint tudjuk, az egyistenhit kialakulásáról elmélkedik, amelyben kulcsszerepet, tehát világtörténelmi szerepet tulajdonít a kollektív elfojtásnak, mely az ősapa megölését súllyesztette a tudatszint alá, miközben különféle állat- és egyéb kultuszokkal kompenzálta. Akárhogy is, ha a példa helytálló, akkor a kollektív elfojtásnak bizonyos legősibb történelmi esetét ragadja meg.

Fel lehetne itt sorolni a nagyobb és kisebb történelmi példák egész sorát — még a totális rendszerek megjelenése előtt. Gondoljunk csak a nagy szellemi áramlatok divatváltozásaira, amelyek gyökeresen alakítják át nagy embertömegek gondolkodását, szinte kitörölve tudatukból előző hitüket, meggyőződésüket, ízlésüket. Vagy gondoljunk a hirtelen felemelkedő osztályok lélektanára, a parvenükre, akik felejteni és feledtetni igyekeznek egyszerű paraszti vagy egyéb származásukat. Évszázadokkal ezelőtt is előfordultak már a társadalomban olyan kollíziók, drámai fordulatok, például a reformáció és az ellenreformáció, a nagy vallásháborúk időszakában, amelyeket nemigen lehetett racionálisan vagy egyéb tudati eszközökkel feldolgozni, végigcsinálni.

Arra, hogy a politika maga hoz mozgásba, kényszerít állásfoglalásra nagyobb tömegeket, alighanem a nagy polgári forradalmak nyújtják a legrégebbi példákat. Elsősorban a kétszáz év előtti francia forradalom és az utána következő napóleoni idők, amelyet — kétszer is — Bourbon-restauráció követett, törvényszerűen vonva maga után a pálfordulások, különböző irányú megtérések áradatát.

A magyar történelemből sem hiányoznak a hasonló példák. A példátlan nemzeti egységet, lelkesedést szülő 1848-as forradalom alig másfél évvel később, a világoi fegyverletétel után mély depresszióknak adta át a helyét, amely ugyanakkor nem zárta ki, hogy az úri világ még azon a télen fényes mulatságokat rendezzen. De a nagy kollektív elfojtás nem is annyira az abszolutizmus éveiben ment végbe, amikor még jó ideig létezett passzív rezisztencia, éltek a romantikus szabadságharcos és bujdosó-legendák — hanem az 1867-es kiegyezés után, amikor Ferenc József mint jószágos uralkodó foglalta el helyét a lakásokban, a vendéglőfalakon és egybeült Kossuth Lajos arcképe helyén vagy amellett.

1919 után is drámai fordulatra, gyors felejtésre és újrorientálódásra került sor a magyar társadalom jelentős, széles rétegeiben. Az emigráns Károlyi Mihály emlékirataiban keserűen regisztrálja, hogy a magyar politikusok, üzletemberek, az uralkodó- és középosztályok tagjai tökéletesen elfelejtették 1918 őszi lelkes, önkéntes felkínálkozásait, hűségüket. Büntetésül hosszan idézi a különféle szervezetek, személyek hűségnyilatkozatait. Illyés Gyula pedig találó képpel elsüllyedt kontinensnek nevezi a századelő egész szociológiai, s részben irodalmi-művészeti progresszív kultúráját. A húszas években ez a tradíció szinte teljesen megszakadt. Fejtő Ferenc is elmondta nekem egy interjúban, hogy csak utólag ismerte meg például Jásziék munkásságát. „Valahogy a kurzus neveltje volt a mi generációnk. Édesapám például nagyon jól ismerte a progresszív mozgalmakat, járatta a *Huszadik Századot*, de 19-ben elégette ezeket a folyóiratokat, mert félt... Az

iskolában persze ugyancsak nem hallottam róluk, sem az egyetemen...” (Fejtő, 1986).

Igaz, a Horthy-rendszer, kivált annak kezdeti és befejező szakasza, már nem áll messze a totális rendszerektől, legalábbis tartalmazza annak elemeit. De az elfojtási processzus fő kiváltója ez esetben is, akárcsak az előzőleg felsorolt valamennyi példában: a változás. Önmagában ez a rendszer — mint általában a pre-totalitárius rendszerek — nem indít be kollektív elfojtási folyamatokat. De a mondottakon túl más területeken is kivált ilyeneket a társadalmához idomulni próbáló csoportoknál. Az egyik ilyen csoport a magyar zsidóságnak az a része, amely az előző, liberális korban eljutott az asszimiláció olyan fokára, hogy 1919 után megpróbálhatta feledtetni származását. (Ezek számára jelentette később a legnagyobb sokkot a zsidótörvények bevezetése.) A másik jelenség a Trianon utáni nemzeti-ségi átrendeződésekkel kapcsolatos. A történeti demográfia művelői kimutatják, milyen nagy a nemzetiségi statisztikák eltérése az 1910-es és 1920-as népszámlálások között. Számos kétnyelvű család például addig magyarnak, azután szlováknak, romának vallotta magát. A bécsi döntések után ez sok esetben ismét megváltozott, s hasonló identitásváltozások figyelhetők meg a hazai németiség körében is. (És pedig nemcsak a sváb vagy szász parasztnál, kispolgároknál, hanem még művelt értelmiségi elemeknél is, lásd Zilahy Lajos *Fatornyok* című 1943-ban játszott darabját, amelynek egyik hősében a hitleri győzelmek hatására feltámad a szunnyadó német öntudat.)

A totális rendszerek a változások által előidézett elfojtásokat közismerten végletes formában kényszerítik ki. Legyen elég itt csak utalni a pillanatnyi „vonal” egyedül üdvözítő voltára, a száznylevan fokok fordulatok meggyőződéses elfogadásának követelményére, vagy éppen az orwelli „nonperson” fogalmára: barátom, főnököm, munkatársam egyik percről a másikra eltűnik, s nekem saját érdekeimben is módszeresen el kell felejtenem hozzá fűződő pozitív élményeimet, lehetőleg őt magát is. Anthony Greenwald is Orwellt és Hannah Arendtet idézi a totalitárius társadalom tudásszervező tevékenységével kapcsolatban. A múlt átalakítása nélkülözhetetlen a párt csálhatatlanságának fenntartásához. „Aki uralja a múltat, az uralja a jövőt is, aki uralja a jelent, az uralja a múltat is” — hangoztatja Orwell. És a múlt feletti uralom elsősorban az emlékezet tréningjétől függ. Meg kell tanulni úgy emlékezni, hogy az események a kívánatos, éppen egyedül helyénvaló módon mentek végbe. (Aki eltöltött valamennyi időt a kommunista mozgalomban, az tudja, hogy igenis meg lehet tanulni az emlékezetátalakítást!) Ebben a fikcióvilágban ugyanis sohasem szabad emlékezni, tudni vagy írni a párt, a hatalom vagy a vezető kudarcairól, hibáiról, mondja Arendt.

A totális állam ezt ki tudja kényszeríteni a terror és a propaganda ismert gépezetével, az oktatási rendszerrel, a munkahelyi nyomással. Adornóék fontos felismerése volt, hogy milyen szerepet tölt be ebben a folyamatban a család, mint a szocializáció színtere és az autoritárius hatalom sejtyszerű paradigmája és közvetítője. A hierarchikus szülő-gyermek viszony átvihető a nemi partnerre, Istenre és a társadalomhoz való viszonyra.

Ugyancsak Adornónak és szerzőtársainak köszönhető a potenciálisan fasiszta személyiség fogalmának és jellegadó vonásainak kidolgozása. Ők abból a feltevésből indultak ki, hogy az egyén politikai, szociális, gazdasági és más nézetei gyakran széles és koherens rendszert alkotnak, amelyet valamely meghatározott szellem vagy mentalitás fog össze, s amely kifejezi e személyiség mély irányultságát. Szerintük a potenciálisan fasiszta személyiség az, aki különös fogékonyságot mutat az antidemokratikus propagandára. Nem jelölnek meg külön fasiszta embertípust, de vizsgálataik eredményeként egy F-skálán ábrázolják az autoritárius sze-

mélyiségnek azokat a vonásait, amelyek alkalmassá teszik a rendszer képviseletére és szolgálatára. Éneikül a fanatizált réteg nélkül a totális rendszer speciális, ön-gerjesztésű elfojtásmechanizmusa nem lenne működőképes. Mégpedig nemcsak a fasiszta rendszerben. E. A. Shils, „Authoritarianism »right« and »left« ” című tanulmányában (Shils, 1954) bírálta Adornóékat, hogy vizsgálataikban a faszizmusra szorítottak, teljesen figyelmen kívül hagyva a kommunizmus rokon vonásait.

Ám a totális rendszerek és a kollektív elfojtás kauzális összefüggése nem merül ki abban, hogy e rendszerek, fennállásuk idején, kikényszerítik a hallgatást, a felejtést és — közvetve — az elfojtást. Legalább ilyen fontos, hogy bukásuk után vagy felbomlásuk folyamatában, tehát utólag is — vagy még inkább — előidéznek és néha nemzedékeken át fenntartják ezt a mechanizmust.

Ezen a helyen két pontosító megjegyzés kívánkozik az eddig elmondottakhoz és a továbbiakhoz. Az egyik abban áll, hogy általában nem maga a diktatúra, annak terrorja, tiltása, fenyegetése idéz elő, közvetlenül, elfojtási folyamatokat. A tiltás, jól tudjuk, közvetlenül sokszor épp ellenkező hatást vált ki, és ismerünk számos történelmi példát — egyet-kettőt fel is idéztünk már — amikor a felejtés éppen a terror múltával kezdődik.

A másik pontosítás az lenne, hogy amit itt minduntalan elfojtásnak nevezünk, bizonyára nem egészen felel meg e fogalom szakszerű, az individuálpszichológiában használt értelmének, amikor is az elfojtott élményanyag teljesen a tudatküszöb alá szorul, s onnan küldi vészjeleit a felszínre. A kollektív elfojtás kifejezést, némi kompromisszummal, arra a folyamatra értjük, amikor a társadalmi tudatban — vagy a társadalom tagjainak tudatában — bizonyos tartalmak teljesen háttérbe szorulnak, „elfelejtődnek”, s ez egyesek magatartásában, tudatállapotában, kivált megrázó, sokkoló élmények után, elváltozásokat idéz elő. Két szörnyű, világtörténelmi példája ennek a Holocaust és a GULAG.

A náci rendszer és a Holocaust hosszú évtizedekre és generációkra kiható kollektív elfojtási processzust okozott mind a németység, mind az áldozatok oldalán. Persze, az aktívan vagy passzívan bűnrészes német lakosságnál ez már a náci időkben elkezdődött, elsősorban azzal, hogy görcsösen nem vettek tudomást a néha az orruk előtt folyó tömeggyilkosságról. Ezért mondhatták többnyire „jóhiszeműen”: mi nem tudunk semmiről. S ezért feledhetetlen Semprun *A nagy utazás* című regényének az a jelenete, amikor bemegy egy szomszédos német családi házba, amelynek ablaka egyenesen a krematóriumra néz.

A Mitscherlich-házaspár említett könyve kiválóan jellemzi a háború utáni német mentalitást. A háború végéig egyedül a Führerrel szemben létezett lelkiismereti kötelesség. Ez eleve megnehezítette a szembenézést a közelmúlttal, a személyes felelősség tisztázásába bűnbánatot. A náci múltat „derealizálták”, megfosztották valóságától, s olyannyira sikerült „elfelejteni” a történeteket, hogy nemcsak a rendszer áldozatainak, de még önkéntes emigránsainak a sorsát is képtelenek voltak átérezni. Felháborította őket a német városok valóban barbár lebombázása, de tökéletesen elfelejtették Hitler világba ordított fenyegetését: „Wir werden ihre Städte ausradiieren!”

A legfontosabb azonban az, hogy a kollektív felelősség elhárítása azért könnyű, mert az elhárítás is kollektíve történhet, általános konszenzus alapján. Normális körülmények között a bűnös egyént a társadalom elszigeteli, itt azonban befogadta, hiszen ő csupán egy a sok-sok bűnös és felelős között. Azt hiszem, a kollektív elfojtás klasszikus esetével állunk itt szemben.

Nincs itt módunk külön foglalkozni az áldozatok oldalán jelentkező elfojtással, de ennek számos következményét és tünetét hazai tapasztalatból is jól ismer-jük. „Hogy mi zsidók vagyunk, az nem hangzott el otthon sohasem, mert mi kom-

munisták voltunk, nem zsidók”, hangzik a kezdő mondata a zsidó fiatalokkal folytatott interjúk egyikének (Erős, Kovács, Lévai, 1985). Mindannyian tudjuk, hogy 1984-ig a Holocaust és a zsidókérdés egésze nálunk hivatalosan is elfojtás tárgya volt. Itt kapcsolódik be ismét a totális rendszerek szerepe. Míg ugyanis Nyugat-Németország demokratikus viszonyai között—minden egyéni-kollektív elfojtástól függetlenül — keserves és fájdalmas ön-viviszekció útján, gyakran éles összecsapásokban, de végbement a múlt birtokbavétele, addig Kelet-Németországban, akárcsak nálunk, az újabb totális rendszer jórészt meggátolta a régebbi által okozott traumák és elfojtások feloldását.

Nem csoda, hogy a kommunista rendszer még erősebb gátat emelt a saját szörnyetei által előidézett sérülések gyógyítása elé. Amikor Sztálin halála után lassanként kezdtek megnyílni a börtönök és légerek kapui, a szovjet áldozatokat még évekig vidéki kényszerlakhelyekhez szögezték, megmaradtak „nonpersonoknak”. Nem volt szabad örülni szabadulásuknak. Nálunk is szinte lopva engedték szabadon a koncepciós perek kommunista áldozatait, s csak a Nagy Imre-féle pártellenzéknek volt köszönhető, hogy létük és sorsuk minden hatalmi szándék ellenére nyilvánosságot kapott. De sok egyéni és kollektív elfojtással találkozunk maguknál az áldozatoknál és barátaiknál is. Emlékezzünk vissza, hogy Déry Tibor tökéletesen elfelejtette, hogy 1949-ben megírta a Rajk-tárgyalásról a *Szabad Nép* által megrendelt cikket (amelyet a pártlap végül is nem méltatott közlésre). De bizonyára mindenkinek, mindnyájunknak, akik azokban az években aktív kommunisták voltunk, akadnak effajta, teljesen elfelejtett, elsüllyesztett emlékeink. Ezeknek konkrét tartalma egyedi, lényegük azonban a kollektív elfojtás körébe tartozik.

Befejezésül hadd szóljunk a vizsgált jelenség szemünk előtt lejátszódó, fantasztikusan szemléltető példájáról. Az 1956-os forradalmat, a vele kapcsolatos személyes élményeket és a megtorlás tényeit igen rövid időn belül — rációfalva minden akkori hazafiúi lelkesedésre és példátlanul mondott nemzeti egységre — Mérei Ferenc találó megnevezésével élve: „össznemzeti elfojtás” követte. Fiatal nemzedékek sora nőtt fel úgy, hogy semmit, szinte semmit sem tudott vagy éppen torz és hamis információkhoz jutott erről az eseményről és szereplőiről. Nemhogy a médiákban és az iskolákban — amit persze ki lehetett kényszeríteni —, hanem a legtöbb családban is tabu volt ez a téma, akár a szülők, rokonok ilyen vagy olyan irányú érintettsége, akár — mint erről már szó volt — egyszerűen a család szocializációs szerepe miatt.

Persze hozzátartozik a dologhoz, hogy a Kádár-rendszer igen ügyesen, eredményesen kombinálta az ostor és a mézesmadzag politikáját. Pusztán a szörnyű megtorlással és tömegmértékű terrorral nem tudta volna elérni, amit életszínvonal-emeléssel és szabadságmorzsák juttatásával elért. Néha még azoknál is, akiknek — több évi börtönbüntetést kitöltve—nem volt módjuk előzőleg „elfojtásba” menekülni. Egy súlyos büntetésre ítélt munkástanácsi vezető mondja szabadulásáról: — Az első érzés az volt, hogy itt az emberek sokkal jobban élnek, mint a bekerülésünk előtt. Másrészt az új jelszó, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van”, a jólét mellett velünk is kicsit elfeledtette, hogy hol voltunk, hány embert vittek mellőlünk akasztani, barátaink közül hányat végeztek ki... Végeredményben mi is azt akartuk, hogy az embereknek jobb legyen. Ennél persze sokkal többet is akartunk, de hát most a realitásérzékünk azt mondta, hogy tulajdonképpen felesleges volt annyit bent ülni, persze igazságtalan is volt, de valami eredmény mégiscsak lett belőle.

A börtönviseltek és a merész rokonszenvezők szűk körén kívül 56-ot olyan hallgatás és látszólagos közöny övezte, hogy magának az évszámnak vagy Nagy Imre

nevének kiejtése — ha nem bizalmas baráti társaságban hangzott el — valósággal provokációnak számított. A felnőtt emberek legtöbbször rossz néven vette, a fiataloké meg sem értette.

Hogy ebben mekkora a változás, hogy az elfojtott visszatérése milyen példátlan ütemben és arányokban megy végbe a szemünk láttára, aligha szorul itt kifejezésre. Diadalmenet tanúi vagyunk. Legfeljebb annyit érdemes megjegyezni disszonáns záróakkord gyanánt, de talán éppen ezzel hódolva leginkább Freud könyörtelen és kritikus szellemének, hogy e visszatérési folyamattal párhuzamosan máris megkezdődött az újabb kollektív elfojtás. Ezúttal azé az élményanyagé, hogy miként éltünk és alkudtunk meg a Kádár-féle totalitárius rendszer három évtizede alatt.

Irodalom

Adorno, T. W. et al.: *The Authoritarian Personality*. New York, 1950.

Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, 1966. Biliig, M.: *Ideology and Social Psychology*. 1982.

Christie, R. and Jahoda, M. (eds.): *Studies in the Scope and Method of 'The Authoritarian Personality'*. Glencoe, 1954.

Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators. Essays on the Nazi Holocaust*. London-New York, 1978.

Erős Ferenc: Megtörni a hallgatást, in: *Múlt és Jövő Almanach, 1988*.

Erős Ferenc - Kovács András - Lévai Katalin: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk. *Medvetánc*, 1985/2-3.

József Attilának szüksége volt rá... Beszélgetés Fejtő Ferencsel. *Kritika*, 1986/8.

Fromm, E.: *Escape from Freedom*. New York, 1941. (Magyar kiadása előkészületben az Akadémiai Kiadónál.)

Greenwald, A. G.: The Totalitarian Ego. Fabrication and Revision of Personal History. *American Psychologist*, July 1980. Judaism and Psychoanalysis. New York, 1982.

Kolnai, Aurél: *The War Against the West*. London, 1938.

Mitscherlich, Alexander und Margarete: *Die Unfähigkeit zu Trauern*. München 1977.

Reich, Wilhelm: *The Mass Psychology of Fascism*. New York, 1946.

Shils, E. A.: Authoritarianism „right" and „left". in: Christie, op. cit.

Vikár György: Az ego, a self és az identitás fogalma, in: *Gyógyítás és öngyógyítás*. Budapest, 1984.

A biblikus gondolkodásmód és a pszichoanalízis

Popper Péter

A most következőkben egy sok fáradtsággal kimunkálható kultúrtörténeti elemzés néhány legfontosabb gondolatát foglalom össze, vázlatzerűen. Mondanivalóm lényege, hogy a pszichoanalízis — gondolkodásmódjával és módszertanával együtt — sajátos terméke a zsidó-keresztény kultúrkörnek. Nem véletlen, hogy semmilyen más kulturális atmoszférában — legyen szó akár a kínai univerzalizmusról, a hinduizmus különböző irányzatairól, a vedantikus filozófiától a jógán át a buddhizmusig, vagy akár az iszlámról — semmiféle hasonló útja nem nyílt meg a lelki segítségnek és gyógyításnak, mint az, amit a pszichoanalízis képvisel.

A racionalizmus mítoszának megrendülése

A zsidó-keresztény kultúra virágzásának idején semmiféle helye és lehetősége nem volt egy mai értelemben vett pszichoterápiás szolgálat kialakulásának. A töretlenül megtartó erejű hitbéli elkötelezettség a lélek dolgainak gondozását egyértelműen a papi szolgálat integráns részévé tette. Az újkorban kialakuló és félelmetes gyorsasággal szétterjedő természettudományos szemlélet — a Kürt Lewin által Galilei-féle gondolkodásmódnak nevezett világfelfogás a hagyományos arisztotelészi gondolkodással szemben —, amely a reneszánszon át a felvilágosodással tetőzik, az európai kultúrkörben alapvetően ingatta meg a hitbéli mély átélést, a transzcendentális világ evidenciáját, s a vallásos életet inkább a formális ritualizáltság irányába deformálta. Azt is mondhatnánk, hogy a pszichoanalízis a zsidó-keresztény kultúra hanyatló korszakának a szülőtte.

A folyamat azonban nem ilyen egyszerű. Az évezredekben át meggyökeresedett mítoszigeny érdekes módon besugározza a természettudományos gondolkodásmód által reprezentált kemény racionalitást is. A szigorúan racionalista világgép és gondolkodásmód egyértelműen uralkodóvá válik a tizenkilencedik században, amely szinte a butaságig túlhajtottan racionalista korszaknak tekinthető. Éppen ennek következtében tapasztalható egy szinte vallásos jellegű hit az ésszerűségben és a tudományban. A tizenkilencedik század embere megváltását kizárólag a tudománytól várta. Meg volt győződve arról, hogy a tudomány, a logika, az ésszerűség végül is megoldást hoz az ember és az emberiség minden létproblémájára, mind társadalmi, mind egyéni szinten.

Ez a rigid racionalizmus alapvetően rendül meg az első világháború következtében. A háborút követő évtizedekben az európai kultúrkör embere kénytelen tapasztalni, hogy a téboly mindennapos politikai tényezővé válhat. A második világháború és azt követő társadalmi történések azután végleg megadták a kegyelemdőfést a messianisztikusan felfogott racionalizmusnak.

Ennek a megrendülésnek az idején fejlődik ki a pszichoanalízis, egyrészt még mindig a tudomány és a racionalizmus jegyében, de már nem tagadva, sőt hangsúlyozva azokat az irracionális determinánsokat, amelyek az ember és az emberiség sorsát messzemenően befolyásolják. A pszichoanalízis az irracionális elem racionalizálásában látja a megoldást. Ebből a szempontból elkeseredett utóvédharcot folytat a tizenkilencedik század világfelfogásának megrendült bástyái körül.

Míg megvilágosul gyönyörű
kéességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
öszönöket idebent...

— írja *A város peremén* című versében József Attila.

Ezzel egyidejűleg önálló életre kel a lélekgyógyító mesterség, ez a félig orvosi, félig papi hivatás, amely egyszerre elégíti ki azt, ami az emberben hitigény és veszendő remény a megváltó tudományban.

Az egyistenhit és megváltás introverzív útja

A zsidó-keresztény kultúra sziklaszilárd alapja az egyistenhit. Az egyistenhit elterjedése a világon vitathatatlanul minden idők legnagyobb szellemi forradalma. Ha nem vesznek rossz néven egyfajta játékos aktualizálást, akkor azt mondhatnám, hogy az egyistenhitet megelőző pogány többistenhit tulajdonképpen egy transzcendentális pluralizmusnak felel meg. Szabad szellemi mozgásteret biztosít az ember számára, akár spirituális, akár morális értelemben. Az egyénnek átváltási, sőt menekülési lehetősége nyílik egyik szellemi atmoszférából a másikba, egyik istenség vonzásköréből a másik istenséghez, egy adott értékrendből egy másfajtához. Ha valakire nagyon megharagudott Apolló, védelmet kereshetett a tehénszemű Héránál; Zeusz bosszúja elől Hermész barlangjában rejtőzhetett el. Az egyistenhit egy totális istenségnek a világra való ráborulását, a világnak az egyetlen Isten által történő teljes lefedését jelentette.

Az egyetlen Isten kikerülhetetlen. Mindentudó és mindenható, ugyanaz a kéz büntet és jutalmaz. Az ember helyzete hasonló lesz a gyermekéhez, aki retteg a szigorúan feddő atyától és ugyanakkor nála keres menedéket. Ekkor jelenik meg először a féltékenység mint pozitív isteni tulajdonság. „Mert nem szabad imádnod más Istent; mert az Úr, akinek neve féltőn szerető, féltékeny Isten ő.” (*Mózes* II. 34,14) A politeizmusban az istenek közelednek az ember felé. Megjelennek az ember világában, beleavatkoznak az emberi sorsokba, sőt, ők formálják a sorsot. Az emberi élet eseményei és viszontagságai csak tükörképei annak, ami az antropomorf istenek között történik. E világ bármelyik hőst vesszük is szemügyre, mindaz, ami vele történik, az istenek küzdelmének a következménye, a hős tulajdonképpen csak marionett-figura, akit az istenek ujjai mozgatnak (gondoljunk például Odüsszeuszra). A politeizmus világában élő ember sorsa zártan determinált, az *ananké*, a végzet teljeseedik be rajta, s tragikumának is egyedül ez a lényege. Babits sorait idézve:

Ő megharcolta a harcot
s elhullt a végzet alatt.

(*Laodameiá*)

De éppúgy vonatkozik ez a korszak bármelyik hősére Ödipusztól Elektraig.

Az egyistenhit kozmoszában másról van szó. Az Isten az erkölcsi világrend megteremtése érdekében cselekvési szabadságot ad az embernek, felelőssé teszi őt önmagáért. Az erkölcsi értelemben vett szabadság létrehozza a valódi bűn elkövetésének a lehetőségét s a hozzá kapcsolódó rettenetes súlyú büntudatokat. A küzdőtér az ember belső világába helyeződik át a jó és a rossz közötti harc intrapszichikus történéssé válik. A kárhozát és az üdvözülés felé egyaránt kizárólag introverzív út vezet. „Téged fennen szólítunk, hogy ilyennek teremtetted az embert, de az embert is szólítjuk, mert önmagáért mégis ő felelős. Tekintsd hát ezt is, az ördögi feleselést emberi szívünkben, Uram...” — mondja egy középkori könyörgés. Vagy ugyanebből a korszakból egy prédikációrészlet: „Ne gondoljátok szerelmetes feleim, hogy a Sátán kívülről közelít felénk és mi azt mondhatjuk néki: *Apage, Távozzál!* Mert a Sátán mibennünk lakozik és mi nem tehetünk ellene mást, mint hogy jó szoroson megöleljük...” A bennünk mozgolódó ördög magunkhoz ölelése — ez már nyitott út a pszichoanalízis felé.

Az egyistenhit világában az embernek kell az Isten felé törekednie. Az emberi élet értelme egy magasabb rendű szellemi erővel való találkozás, egyesülés, morális katarzis. A pszichoanalízisben kristálytisztán jelenik meg a konfliktusok megoldásának kizárólag introspektív lehetősége. Az ösztönerők és a morális-szociális elem küzdelme, az intrapszichikus konfliktus és annak megoldása az emberi fejlődés mozgatója. Legyen Freud bármennyire materialista is, gondolatrendszerében egyértelműen jelen van a zsidó-keresztény eszme; az ösztönök alvilági erőinek megszelídítésére az értő intellektus által, az ember fejlődése az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé, a biológiaiától a szociálisig.

Az egyistenhit világában tehát rettenetes súlyúvá tud válni a bűn és a büntudat. S miután lezárult a külső hatalmakhoz való menekülés lehetősége, belső megoldások szükségesek ahhoz, hogy esendő emberi lény egyáltalán élni tudjon. Az eredeti lelkipásztori tevékenységnek ezért kerül mindig valamilyen formában a középpontjába a feloldozás aktusa — a megbánás, a vezeklés, a fogadalom —, a büntudatok súlyának enyhítése.

Főlöszeges felhívni a figyelmet arra, hogy a pszichoanalitikus terápia középpontjában ugyancsak az irracionális büntudatok megoldásának problémája áll, hiszen e gyógyító módszert elsősorban a neurózisok rendezésére dolgozták ki. Tagadhatatlan azonban, hogy e vonatkozásban a pszichoanalízis sajátos helyzetet foglal el, s bár megmarad a zsidó-keresztény kultúra eszmerendszerében, mégis rejtetten kikacsint az egykori pogányság felé. Az egyistenhit elterjedése ugyanis egy szempontból a szabad pogány életöröm elvételét jelentette az európai kultúrkörben élő emberiségtől. Az ember cselekedetei, viszonya a pénzhez, hatalomhoz, szexushoz, ételhez és italhoz a bűn forrásává válhattak. De bűnözni lehet érzelemben és gondolatban egyaránt. Bűn lehet a vágy, a megkívánás, a kétely, a tagadás. A papi szolgálat természetesen egy pillanatig sem vitatja az embert nyomasztó bűn létezését. A lelki segítség a büntudat oldására korlátozódik, azaz elintézhetővé teszi a jogos büntudatot a megbánás, a jóvátétel, a korrekció, a vezeklés útján.

E vonatkozásban a pszichoanalízis más utakon jár. A büntudat eliminálását a bűn megkérdőjelezésével próbálja elérni. Ezt nevezem a pogányság felé történő kacsintásnak. Ugyanis egészen más annak az embernek a helyzete, aki már tudja például, hogy a szexualitás nem bűn, mint azé az emberé, akinek soha eszébe sem jutott, hogy

nemi vágyainak valóra váltása bűn is lehet. Ez a tendencia markánsan tapasztalható a pszichoanalitikus elméleten alapuló pedagógiában.

Az már a dolgok humorához tartozik, hogy a szabadságra apelláló pszichoanalízis időnként önmagában, saját fejlődési útján némi hajlamot mutat a dogmati-zálódásra, skolasztikusán rideg szabályrendszerek kidolgozására, sőt az egyházzá szerveződésre. A „kis különbségek—nagy nárcisztikus sérelmek” elméletének kidolgozása ellenére, már Freud maga rendkívül rosszul tűrte a némileg másképp gondolkodó tanítványokat, a renegátokat. Határozottan hajlamos volt a pszichoanalízis szempontjából eretneknek minősülők elítélésére. Ebben is hű marad tehát a zsidó-keresztény mentalitáshoz. „Az ég hálója tágas, de senki sem kerül ki” —mondja a bölcs Lao Ce.

Ebben a vonatkozásban pontosan érzékelhetjük, hogy milyen bonyolult problémák között vergődhet egy elmélet — adott esetben a pszichoanalízis —, amely egyrészt sajátos terméke a zsidó-keresztény kultúrának, másrészt azon munkálkodik, hogy e kultúra terheitől megszabadítsa az emberi pszichikumot.

Az eddigiekből kitűnhetett, hogy a biblikus gondolkodásmód nem tűri a többértelműséget. Már a *Teremtés könyvében* Isten állandóan szétválasztja, megkülönbözteti a földet az égtől, a vizet a száraztól, a jót a rossztól. Az emberrel szemben támasztott legfontosabb követelmény is az egyértelműség: legyél katolikus, protestáns vagy zsidó; legyél pszichoanalitikus, behaviorista vagy az alakléktan híve; szeress vagy gyűlölj; értsél egyet, vagy fordulj szembe. Az ősi és a modern lé-lekismeretből egyaránt tudjuk, hogy a valóságban az emberi pszichikum távolról sem ilyen egyértelmű. Ellentétes vágyak, törekvések feszítik, minden irányban ugyanolyan eséllyel tud gondolkozni, ösztönei és felettes énje mást és mást parancsol neki.

Ebben a helyzetben mit tehet a szegény európai? Kénytelen elfojtani önmagában mindazt, ami nem felel meg egy adott élethelyzet, vagy szociális szerep egyértelműségi követelményének. Nem lehet tehát csodálni azt, hogy a kultúra népbetegsége a neurózis, s a pszichoanalitikus terápia központi problémájává a sikeres, illetve sikertelen elfojtások kérdése válik. A pszichoanalitikus terápia a saját elméleti bázisáról kiindulva éppen arra törekszik, hogy az embert képessé tegye saját ambivalenciáinak, sőt polivalenciáinak elviselésére, ami a személyiség érettségének, felnőttiségének alapvető kritériuma. Ugyanakkor a pszichoanalízis mint elmélet és módszertan, ha úgy tetszik, mint iskola és irányzat jó zsidó vagy jó keresztény módjára egyértelműséget követel híveitől. A „félétkeny elmélet” nem tűri el más elméletek imádását, s egyáltalán nem fogadja el a szemléleti eklekticizmust (holott megítélésem szerint ez az egyedül reális lehetőség a hatékony pszichoterápiában), kivéve, ha azt az elmélet valamilyen formában már kanonizálta, magába építette. E problémának a további fejtegetése azonban már kívül esik témánk határain.

A titok

A biblikus gondolkodásmód legszembevetőbb jellemvonása az az axióma, hogy a látható világ dolgai mögött titok lappang. Az anyag mögött a szellem titkai rejtőznek. Az emberi életesemények és sorsalakulások mögött titokzatos isteni szándék, az Isten kifürkészhetetlen akarata lappang. A titok egyedüli birtokosa az Isten, aki tudásából néha juttat egy-egy töredéket kiválasztottainak, prófétáinak, beavatottjainak, akik tulajdonképpen hidat alkotnak az Isten és a köznapi ember

között, a régi júdeai modell szerint: a szentek szentélyébe évente egyszer léphet be a főpap, mögötte állnak a hetvenek, azok mögött a háromezrek, és mögöttük a nép. A titok igazabb, mint a jelenség. A megismerés útja a jelenségtől a titokhoz, az efemertől a maradandóhoz, a láthatótól a láthatatlan lényeghez vezet.

Ezt a gondolkodásmódot pogány ihletésű pimasz bölcselek nem egyszer megkérdőjelezték. Füst Milán is felteszi a kérdést: Miért igazabb a mikroszkóp igazsága a szem igazságánál? Ha valakiben erotikus vágyat kelt egy gyönyörű női bőr, feltétlenül szükséges-e nagyító alá tenni, megmutatni neki a faggyúmirigyek krátereit, a belőle kimeredő szőrszálakat?

A titok a pszichoanalízis számára is központi kategória. Magától értetődőnek tekinti, hogy az emberi viselkedést mögöttes, titokzatos erők determinálják. Axiómaként kezeli, hogy a tudatosan megragadható és kifejezhető mögött tudattalan erők munkálkodnak. A tudattalan titok, ami az emberi viselkedés mögött rejtőzik, igazabb információkat tartalmaz az emberről, mint a fenomenonok. A pszichoanalízis sem fogadja el teljes értékűnek a fenomenológiát, s a gyógyítás útja éppen a tudattalan titok feltárása, megértése, racionalizálása. A biblikus gondolkodásmódban a titok az Istent hordozza, „aki a világ tere, de a világ nem az ő tere”. A pszichoanalízis számára a titok hordozója a tudattalan. De vajon lényeges-e ez a különbség? Jung a *Tibeti Halottaskönyvhöz* írt tanulmányában igen határozottan képviseli azt a gondolatot, hogy számára tökéletesen mindegy, vajon az istenképzet projekciálódott-e az emberből a kozmoszba, vagy az Isten introjiciálódott-e belénk a tudattalan formájában. A pszichoanalízis egész formanyelve, az elfojtások, az elhárító mechanizmusok, a szimbolikus rendszerek, a sűrítések és az eltolások jelentik — Thomas Mann megfogalmazása szerint — azt a zajgást, amely csak arra szolgál, hogy mélyebben rejtőzhessek el mögötte a titok.

A dichotomikus gondolkodás

Az előbb már szó esett a bibliai Isten teremtésének aktusáról. Akkor a dolgok szétválasztására és egyértelműségére tettük a hangsúlyt, most a dichotómiára, a kettősségekre. A bibliai gondolkodású ember kettősségekben éli meg a világot, léteznek számára a sötétség és a világosság erői, az Isten és a Sátán, az ég és föld, s ennek nyomán a kultúra egész gondolkodására rányomja bélyegét az örök dichotómia. Anyag és szellem, lét és tudat, egyház és állam, egyén és közösség, szabadság és szolgaság, zsarnokság és demokrácia, maskulin és feminin: egész világunk dichotomikus paralellizmusokból áll.

A pszichoanalízis elméleti rendszere ugyancsak bibliai gyökerű dichotómiák-ra épül. Végülis az egész emberi fejlődést a biológiai és a szociális elem küzdelmére alapozza a személyiségen belül. De ugyanilyen alapvető dichotómiát képvisel a tudatos és a tudattalan, a férfi és a női princípium, az infantilis és az érett, a racionális és az irracionális — egészen Erósz és Thanatosz kettősségéig.

Mint ismeretes, a rosszmájú Gordon Allport karikatúrája szerint a pszichoanalitikus személyiségmodell egy szexőrült majom és egy szűzies vénkisasszony élet-halál küzdelmét reprezentálja az ösztön és a felettes én konfliktusának formájában. Ezt a mérközést egy rendkívül ideges banktisztviselő vezeti, szegény meggyötört éntünk. Ám nem szükséges erre a csúfolódásra odafigyelni ahhoz, hogy észrevehetővé váljon ebben a modellben a magasabb rendű és az alacsonyabb rendű, az isten és az ördög harca az emberért. Legföljebb arról van szó, hogy az isteni

szentség helyébe a modern kor követelményeinek megfelelően a szociális szentség, a megszentelt adaptáció csempésződött.

Az élő mítoszok

Nem szükséges bizonyítani a biblikus gondolkodásmód mítoszokkal való átítatottságát. A személyiségfejlődés pszichoanalitikus modelljében közismerten ugyancsak jelen van, sőt döntő jelentőségű az archaikus emberi történekek mitológikus újraélése. A pszichoanalízisnek éppen ez a jellemvonása kelt intenzív rokonszenvet Thomas Mannban, aki határozottan állítja, hogy az egyéni emberi élet távrolról sem annyira individuális, mint amilyenek első pillanatban tűnik. A lényeg éppen az ősi mítoszok egyéni történetként való újraélése. Ha az embernek sikerülne megfejtenie az általa újraélt mítoszokat, tulajdonképpen rájöhetne élete értelmére.

A dolgok egyik oldala a pszichoanalízis szempontjából is az egykori ősi történekek mitikus újraélése az egyéni életben, legyen szó az ősi apagyilkosságokról, az anya birtoklásáról, a preventív kasztrációról, az áldozatról vagy önbüntetésről. Maga az indulatáttétel jelensége is tulajdonképpen egy mitikus újraélési lehetőség számára nyit kaput. De beszélhetnénk egy egyéni élet neurotikus mítoszairól, az álmom, az élet, vagy a halál mitológiájáról egyaránt.

Jelen előadásban mégsem a pszichoanalízisben élő mítoszok problémáját vizsgálom, hanem a bibliai mítoszokban lappangó „pszichoanalitikus gondolkodásmódot”. Ezzel is bizonyítani szeretném a gondolkodás azonos útját, azt, hogy már évezredekkel ezelőtt lappangva jelen volt az a lélektani sejtés, amelyet Freud tudományos elméletté érlelt. Néhány példa: József azt álmodja, hogy a testvérek kénéi meghajolnak az ő búzakévéje előtt. S a testvérek nem legyintenek rá erre az álomra, mint holmi számarásra, hanem a pszichoanalízis módszertana szerint értelmezik azt, tudattalan szándék, vágyfantázia megnyilvánulásának tartva az álmot: te főként akarsz kerekedni! S amint lehetőség nyílik rá, ennek megfelelően bánnak el kisöccsükkel. Az apa elleni lázadás, vagy a fiák fölállózása egyaránt jelen van Ábrahám és Izsák történetében, az aranyborjú-skandalumban, Saul és Dávid párharcában. A Biblia két legnagyobb alakja, Mózes és Jézus egyaránt „bizonytalan” születésűek, az apa kiletét homály fedi, s tulajdonképpen mindketten Isten fiává avanszálnak a hiányzó földi apa túlkompenzálásaképpen, mondhatnám bután és rosszmájúan.

Vagy a damaszkuszi út híres jelenete: A Krisztus-követőket gyilkos dühvel üldöző Saul egyszerre fény sugározza körül, aki földre zuhan, és elhangzik a következő párbeszéd: „Saul, Saul, mit kergetsz engem? Ki vagy te, uram? Én vagyok Jézus, akit te kergetsz. Nehéz neked az ösztön ellen rugódoznod!” Saul pusztító agresszivitásának ez a legtisztább analitikus értelmezése, s ennek hatására a kereszténység apostolává lesz. íme a katarzisok katarzisa.

Dante pszichoterápiája

Nem állom meg, hogy végezetül el ne mondjam azt a gondolatot, ezen a helyen is, hogy a pszichoanalízis gyógyító hatásmechanizmusát elemzve nem zárhatom ki azt a lehetőséget — számos közismert mellett —, hogy a pszichoanalitikus

terápia maga is az emberiség egyik legalapvetőbb és legősibb mítoszának egyéni újraélését jelenti. A halál birodalmába, az alvilágba tett utazásokról és visszatérésekről van szó. A mítosz jelen volt az ősi sumer kultúrában, ahol Gilgames a hőse. Ott volt az egyiptomi beavatási szertartásokban, és lényeges része volt Indiában a „kevalin” állapot elérésének. Orfeusz is megjárta ezt az utat a görögség szellemében, s nem kevésbé Dante, keresztény módon.

A pszichoanalízis az ember múltjába tett utazás. A múlt, mindaz, ami elmarad mögöttünk az időben, már a halál birodalmához tartozik. Ugyanakkor a pszichoanalízis alvilági utazás is, kalandozás a lélek alvilágában, a Freud által ugyancsak alvilági erőnek nevezett ösztöndinamizmusok és tudattalan tartalmak között.

Dante ezt mondja:

Az emberélet útjának felén
egy nagy sötét erdőbe jutottam,
mivel az igaz utat nem lelem.

Igen, az ember ilyenkor megy el pszichoanalízisbe. Hubay Miklós felhívta a figyelmemet arra, hogy Weöres Sándor elégedetlen volt Babits fordításában a szerinte semmitmondó „jutottam” szóval, s keresni kezdte a középkori olasz nyelvben a szó egyéb jelentéseit. Meg is találta. A „jutottam” szó fordítható „eszméltem”-nek is, ugyanis a harmadik vagy negyedik jelentésében az „önmagára eszmélés”-t tartalmazza. Ennek megfelelően az *Isteni színjáték* nyitó sorai az alábbiak szerint is értelmezhetők lennének:

Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőben *eszméltem önmagamra*,
mivel az igazi utat nem lelem.

Így a szöveg sokkal mélyebb értelművé válik. Elmondja, hogy Dante alvilági utazása tulajdonképpen önmagára eszmélésének története. Ahhoz, hogy az ember önmagára eszmélhessen, el kell tévednie. Mégiscsak pszichoanalízisről lenne szó?

Dantét alvilági utazása során Vergilius kíséri. Szerepe nagyon hasonlít a pszichoanalitikuséhoz. Nem tud Dante helyett utazni (sem élni), nem tud semmit sem megoldani helyette, de kísérőként segíteni tudja az útján, magyarázza, netán értelmezni az élményeket.

Az alvilági utazás során egyre mélyebb és mélyebb bugyrokba merül alá a vándor. Egyre fenyegetőbb erőkkel kell megküzdenie, ha az introverzív utazás szimbolikájáról van szó, egyre fenyegetőbb belső lehetőségekkel.

Az utazás mélypontján mindig van valamilyen nagy elakadás, jelentős ellenállásokba ütközik az utazó. Dante esetében ez Dis városánál következik be. Gilgamesnél egy állat-emberevő, Enkidu támad ellene, akit le kell győznie. Ám az akadályon túljutva az utazó erői jelentősen megnövekednek, úgy is mondhatnám, hogy az ellene támadó legyőzött erők ezután az ő szolgálatába állanak. Akárcsak az ösztönerők a pszichoanalízisben.

A mélypontról való fokozatos visszatérés a „csillagokhoz” egyértelműen azt eredményezi, hogy az utazónak megnőtt az életörömhöz való képessége (Gilgames örömdát zeng a napvilágba való visszatérése után), kiteljesedik belső szabadsága, egészséges lesz és morálisan szuverén. Úgy vélem, hogy eredményes pszichoanalízis során megszerzett legfontosabb kincsek éppen ezek: belső szabadság a kény-

szerek helyett, egészséges életöröm a szorongások helyett és autonómia a függőség helyett.

Az utazásnak ebben a végső fázisában a vezető személye fölöslegessé válik. Az utazó persze „leválási nehézségekkel” küzd. Dante is megrémül, amikor Vergilius elhagyja őt. Búcsúmondataiban Vergilius elmondja, hogy szerepe immár fölöslegessé vált:

..lelked szabad már, ép, és egyre tisztább:
nem *azt* követni véték volna, véték:
rád teszem hát a Koronát s a Mitrát!

Az önmaga császárává és pápájává koronázásának ezzel az aktusával ér véget Dante pszichoanalízise.

Irodalom

Allport, G. W.: *A személyiség alakulása*, Gondolat, Budapest, 1980.

Brelich A.: A „meghaló istenek” problémájához, *MTA Nyelv- és irod. Tud. Oszt. Közli.* 18.1961.

de Chardin, T.: *Az emberi jelenség*, Gondolat, Budapest, 1973.

Dodds, E. R.: *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge, 1965.

Freud, S.: *Totem és Tabu*, Dick Manó, Budapest, 1918.

Füst M.: *Ez mind én voltam egykor*, Magvető-Szépirodalmi, Budapest, 1977.

Glassenapp, H. von: *Az öt világvallás*, Gondolat, Budapest, 1981.

Jung, C.G.: A Bar-Do-Thos-Sgrol pszichológiai magyarázata, In.: *Tibeti Halottaskönyv*, Buddhista Misszió, Budapest, 1984.

Lao-Ce: *Tao Te King* (Ágner Lajos fordítása), Officina, Budapest, 1936.

Pais I.: *Emberes vallás*, Akadémiai könyvkiadó, Budapest, 1974.

Pedersen, J.: *Israel, its Life, its Culture*, London, 1954.

Steiner, R.: *A kereszténység, mint misztikus tény és az ókor misztériumai* (nyersfordítás).

Popper Péter
SOTE
Orvopszichológiai csoport
1083 Budapest,
Bókay János u. 54.

Meditáció egy szociológiai gondolatmenet változásáról

(Néhány személyes adalék egy kutatás tízéves történetéhez)

Szalai Júlia

Ez a kis írás azokról a tanulságokról szól, amelyekkel számomra azok a kutatási tapasztalatok szolgáltak, amelyeket a háború utáni óvodaügy történetének feltárásában szereztem. Az egykori szamizdat-kötet címének parafrázisaként röviden azt mondanám: megpróbálom rekonstruálni, hogyan vezetett *utam a pszichoanalízishez*: a pszichoanalízishez mint a *szociológiai* kutatás tárgyához. Úgy gondolom, nem magától értetődő ez az út. Még kevésbé magától értetődő dolog, hogy mi is „izgathatja” azt a szociológust a pszichoanalízisben, aki nem szakmája elhagyására készül, hanem éppenséggel jobban szeretné csinálni azt.

Hadd kezdjem tehát egy kis — szakmai — önéletrajzzal. Nem azért, mintha úgy gondolnám, éppen személyes történetemre lennének kíváncsiak azok, akiknek figyelmét írásom címe talán magára vonja. Inkább azért, mert úgy érzem, mindaz, amit a pszichoanalízisnek a gyermeknevelésben játszott szerepéről alább el szeretnék mondani, nem egyszerűen egy szakma — az óvodapedagógia — feltárandó és elemzésre méltó története (persze az is!), hanem mert e történetnek számomra általánosabb, „világnézeti” tanulságai vannak. Ezeket a tanulságokat talán érdemes másokkal is megosztanom.

Mindaz, amiről itt számot szeretnék adni, személyes szakmai életem egy darabja, amiről nehéz „tudományosan” beszélni. A személyességet illetően azonban a szociológiában „rejtőzködő” műfajokban tanultam meg többé-kevésbé pontosan kifejezni gondolataimat, s ebbéli korlátaimat bizonyára most sem tudom átlépni. Személyes dolgokról lesz szó: az elmúlt két évtized szociológiájának súlypontváltozásairól, úgy, ahogyan azokat én éltem át, pontosabban, ahogyan a magam útját *mai* szemüvegemem át látom. E szubjektíve objektív történetben biztosan keverednek majd megállapítások, amelyeket mások is osztanak, s felismerhetők lesznek tévedéseim, „félkész” meditációim, amelyek egy hosszú és gyötrelmes újragondolás mai állapotát rögzítik: egy újragondolást, aminek — jól tudom — semmiképpen sem a végén, de már nem is az elején tartok.

Minderről azért érdemes talán mégis (a feldolgozottság e félkész állapota ellenére) beszélnem, mert szakmai megrendülésünk — s vélem: nemcsak az enyém — fontos része annak, ami most éppen összeomlik körülöttünk, bennünk és általunk.

Ebben a vonatkozásban a történet — a háború utáni évtizedek óvodapedagógiájának félig tudatosan, félig ösztönösen, ámde az *építkezés* szisztematikusságával végigvitt *értékkörző* vonulata — napjaink lázas mindent tagadásában és hisztérikus átalakulásában számomra erőforrás és modellértékű példázat. Úgy látom és tapasztalom, számosan vagyunk, akiknek eddigi értelmiségi szerepkészletünkkel szemben sok az aggodalmunk, s akik úgy érezzük: megtanult és reflexszé vált ma-

gatartásainkat revízió alá kell vennünk Arra gondoltam, hogy e személyes írásban másokkal is érdemes talán megosztanom, amit az óvodaügyből merítettem és tanultam. Ennyit előljáróban, magyarázatul és mentegetőzéseképpen.

Amikor — közgazdász-diplomával a zsebemben — a hetvenes évek elején szociológiát kezdtem tanulni és művelni, a szakma éppen csak túljutott polgárjoga elismertetésének hőskorán.¹ Már nem volt kiátkozott burzsoá áltudomány, de még nem lehetett az egyetemen hivatalosan tanulni; már volt ugyan „kutatócsoportja” a befogadtatást szentesítő Akadémia berkeiben, de még féltették tőle az ifjúságot — így hát tanszéke és egyetemi apparátusa éppen csak születőben volt. Amolyan megtűrt tevékenységként, művelői és hivatali ellenőrei szemében egyaránt „őfelsége ellenzékeként” kezelt, borotvaélen egyensúlyozó diszciplína volt akkoriban. Aki szociológus lett, tudta, hogy mit választ és mit vállal. Hiszen a borotvaéltáncból gyomrot szorongató egyéni helyzetek és szakmai dilemmák folyamatos sorozata állt elő. Szociológusnak menni — nem csupán professzionális választás volt. A szakmát hallgatólagos és cinkos vagy ellenségesen gyanakvó politikai konnotációk kísérték, s a szociológus tudta: nem egyszerűen egy foglalkozást művel, még csak nem is egyszerűen „politizál”, hanem választása egyúttal *életforma-választás*.

A szociológusi életforma-kísérletek az évek során persze hamarosan polarizálódtak. Ahogyan a szociológia elindult hivatali diadalútján, ahogyan gyors beépülésével megtűrtből támogatott tudománnyá lépett elő (amelyet kötelező marxista tantárggyá avanszálása ideológiailag is szentesített), csakhamar megteremtette szakmai és szervezeti monopolhelyezeteit. Ebben a pozícióban pedig immár a szakma maga gondoskodott arról, hogy kivívott politikai státuszát „eretnekek” ne veszélyeztessék: hatalmi posztokra került képviselői politikai szempontok nyomán hamarosan megteremtették a szociológia bűnbakjait, kitzsított páriáit, belső — éppen csak megtűrt — ellenzékét és kiátkozott „árulóit”.

Fontos és érdekes tény azonban, hogy miközben a szociológia politikai premisz-szái gyorsan differenciálódtak, sőt, polarizálódtak, a *szakmai* premisszáik közössége — meglepő módon — nem bomlott meg. S most itt, a pszichoanalízis szociológiai tanulságai kapcsán elsősorban e *szakmai* premisszákról kell beszélnem. Azokról tehát, amelyekben a szakma minden irányzata, hivatalos elitje és marginalizálódott ellenzéke hosszú időn át *egyetértett*, s amelyeket — időnkénti magányos és talán végig sem vitt kísérletektől eltekintve — alapjában senki sem kérdőjelezett meg.

E szakmai premisszáik közül a leglényegesebb az volt, hogy mindenki tudta (vagy tudni vélte): *mi* a szociológia.

A (közös) választ valahogy úgy lehetne összefoglalni, hogy e diszciplína feladata a jelenkori társadalmi viszonyok kritikai feltárása. Hogy a kritika mit is szolgál — ez már *politikai* kérdés, s így vízváltó volt. De azt, hogy a szociológia a társadalmi együttélés szabályosságait kutatja, s hogy ezt „kritikai” módon teszi (azaz, sem nem apologéta ideológiateremtő, sem nem /az ő / dolga, hogy a fennállót egész alapvetésében kérdő jelezze meg) — ebben mindenki egyetértett. Minthogy a fennálló viszonyok szabályosságait kutatja, a fennálló *genezisének* felfejtése kívül esik szakmai kompetenciáján.

A fennálló *kritikai* közelítésének premisszája viszont magyarázta azt, hogy a szociológia hallgatólagosan, ám konszenzuálisan megfogalmazott legfontosabb kérdése a *hatalom* volt, miközben a hatalomról beszélt a legkevésbé! Az-

1 A magyar szociológia elmúlt évtizedekbeli történetéről nagyobb lélegzetű összefoglaló és elemző munkát készítenek Tamás Pál és Gábor László szociológusok.

zal minden szociológus tisztában volt ugyanis, hogy egy politika-vezérelt társadalomban a hatalom — mégpedig a *politikai* hatalom — megkerülhetetlen kérdés, ám éppen meg- és kikerülhetlensége folytán: a legfőbb tabu. Így azután a szociológia — hogy a tabura gondolni se kelljen — a *gazdaság* primátusáról, *gazdasági* és társadalmi érdekek ütközéséről, tervezési racionalitás és a spontán társadalmi mozgások konfliktusairól beszélt. Ezzel pedig azt a bukfcet hajtotta végre (félreértés ne essék: nem rosszhiszeműségéből, hanem a tabu elfogadásának és interiorizálásának jól ismert, s csak *utólagosan* leleplezhető mechanizmusai folytán), hogy úgy *tett*, mintha a hatalomról szólna, miközben azt eufemisztikusan „gazdaságnak”, „redisztribúciónak”, a „tervezés intézményesülésének” stb. nevezte. Ám már a puszta ténnyel, hogy a hatalmat fogalmilag „behelyettesíthető-nek” tekintette, hozzájárult elleplezéséhez és — így — a kritika *általi* visszaigazolásához. Más szavakkal: az az abszurdítás állt elő, hogy színre lépett egy tudomány, amely magát a *tabu* elfogadásával tette legitimmé, az elfogadással öntudatlanul legitimálva magát a tabut is, s közben legfőbb dolgának e tabura való állandó újjal-mutogatást tekintette.

Ennek a paradox helyzetnek a szociológiai tudományos gondolkodásra messzemenő következményei voltak. Témánk, a pszichoanalízis rejtett kultúraörző szerepének feltárása szempontjából hadd emeljek ki közülük néhányat.

Mindenekelőtt: a „hatalomról a hatalom nélkül” konszenzuális kiindulásából egyenesen következett, hogy a hatvanas, hetvenes évek szociológiájának egyik legtöbbet kutatott, súlyponti problémája a *társadalmi egyenlőtlenségek* kérdésköre volt.² Az úgynevezett struktúrakutatások középpontjában az egyenlőtlenségek rendszerbe szerveződésének, intézményesülésének és az embercsoportok közötti viszonyokat *alapvetően* meghatározó jellegének kimutatása állt. Az egyenlőtlenségeket struktúrateremtő erejűeknek, és ezért minden másnál fontosabb társadalmi hatótényezőknek tekintette. Ez — az előbbiek értelmében — „természetes” is volt. Minthogy a szociológia a rendszert és annak hatalmát *adott* vette, kritikája a struktúrakutatások középpontba állítása révén úgy maradhatott a rendszeren *belül*, s lehetett mégis éles és leleplező, ha figyelmét és bírálatának élet a rendszerben szerzett előnyökre és az előnyöktől való megfosztottság szisztémáira irányította.

Mindebből számos további dolog következett: témaválasztás, kutatási kérdésfeltevések és módszerek, fogalmak, stílus és magyarázat! alapsémák — röviden, a hazai szociológia meghatározó irányai és arányai, amelyeknek lenyomata ott van mindabban, amit a szociológia az elmúlt évtizedek társadalmi folyamataiból — pénzzel, eszközzel és apparátussal megtámogatva — igazán jól dokumentált. Ma azonban, amikor e súlyponti irány kiinduló premisszája, a hatalom megkérdőjelezhetetlenségének tabuja feslik fel, a szociológia elemi feladata és szakmai létérdeke, hogy önvizsgálata során arra is rákérdezzen: mit *áldozott* a struktúrakutatások oltárán?

2 Az egyenlőtlenségek középpontba állításának kedveztek a nemzetközi szociológia akkoriban divatos irányzatai is. A hatvanas évek közepén a jóléti társadalmakban újra felfedezett szegénység, a társadalmi különbségek éleződése, a színes bőrű kisebbségek mozgalmi stb. a társadalomkutatók figyelmét azokra a problémákra irányították, amelyeket a háború utáni berendezkedések nem tudtak megoldani. Ugyanakkor a baloldal még elég széles köreiben éltek reformhitek. Akkoriban nemigen volt szó a jóléti társadalmak később oly sokat emlegetett válságáról, s a szociáldemokrata típusú berendezkedésekben az egyenlőtlenségek feltárására koncentráló szociológia politikailag is termékeny megközelítésnek tűnt.

Az önvizsgálat első lépése talán annak átgondolása, hogy szempontok, kutatási területek és fogalmak kiemelése óhatatlanul más szempontok, megközelítések, témák és fogalmak negligálásával járt. Az egyenlőtlenségközpontú szociológia számára ugyanis igazán „érdekesek” és „relevánsak” a nagy társadalmi intézmények, a struktúra meghatározónak tekintett makrorendszerek voltak, miközben az élet nem intézményesült jelenségei mellett jószerivel elment.³ Az árnyalatokat színező, de végső soron „mellékes” volt számára minden olyan társadalmi tény, amelyet nem tudott „levezetni az adott struktúrából”, amely „kibújt” a társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatrendszeréből. E megközelítés dominanciája mellett számos jelenség csaknem „megkutatatlan” maradt, így nem volt a szociológia divatos témája a mindennapi kultúra, a történelmi folytonosság és átörökítés ezernyi mechanizmusa, a társadalmi mikroszövetek vizsgálata, de nemigen beszélt társadalmi integrációról, nemzeti és etnikai identitásokról, asszimilációs problémákról stb. sem.

Persze, az igazsághoz az is hozzátartozik — s ez a történet másik oldala —, hogy az egyenlőtlenségközpontú szociológia megizmosodásával szinte egyidejűleg, egyre általánosabbá lett mindenható magyarázóerejének és dominanciájának megkérdőjelezése is. S itt nemcsak arról van szó, hogy egy ilyen rövid vázlat mindig kissé elnagyolt és ezért igazságtalan, mindenekelőtt azokkal a jelentékeny szociológusokkal szemben,⁴ akik az egyenlőtlenségek középpontba állítását sohasem fogadták el. Hanem arról is, hogy a hetvenes évek Magyarországa már sok olyasmit „produkált”, ami nem fért bele az adott magyarázatrendszerbe, de aminek nyilvánvaló fontosságát nemhogy szociológusként, de egyszerű mindennapi emberként sem lehetett nem tudomásul venni. Ilyen volt mindenekelőtt a hetvenes években népmozgalommá terebélyesedő kétpilléru életberendezésnek, a második gazdaság térnyerésének számos szembeötlő vonása. Az például, hogy a privát gazdaság — anyagi jelentőségén túl — váratlan teret nyitott az emberi kreativitásnak, hogy elnyomottnak hitt szaktudások újraélesztésének és átadásának, s mindenekelőtt valamifajta korlátozott polgári *autonómia* megteremtésének kerete lett.⁵ De ilyen volt az intézményrendszer felbomlása, az egyenlőtlenség-magyarázatokkal egyre elégtelenebbül jellemezhető sokszínűsége és számos „szabálytalan” vonása.

- 3 Pontosabb és igazságosabb talán úgy fogalmaznunk, hogy e jelenségek is elsősorban a „makro”-hoz való viszonyulásokban lettek a szociológia tárgyai.
- 4 Az egyenlőtlenség-magyarázatok bizonyos egyoldalúságait közvetlenül vitató megközelítések közül elsősorban Losonczy Ágnes munkáit kell említenem, aki számos könyvében „kitartott” egy másfajta, az individuumba és környezetére összpontosító társadalomlátás mellett. Fontosak (és ma nem véletlenül oly nagy hatásúak) Kemény Istvánnak a hatvanas években, illetve a hetvenes évek elején írott, részben vázlatban maradt tanulmányai az életformacsoportokról, a munkáskultúrákról. Más irányok — így például a családszociológiai kutatások — inkább „megkerülték” az egyenlőtlenség-problémát, s vitájuk a domináns magyarázatrendszerrel is implicit maradt. Megint más megközelítések — így például a szervezet- és jogszociológiai kutatások — a hatalom ágenseinek „belső” vizsgálatával foglalkoztak. Itt viszont a szervezetek hatalmi súlyának „külvilági” következményei kerültek a látószögön kívülre. A lehatárolások látszólag a különböző szakdiszciplínák ízléskülönbségeit fejezték ki. Minthogy azonban párbeszéd nemigen jött létre közöttük, elmaradt az egyes szakdiszciplínák hozzájárulásának integrálása is. A dialógus hiánya így fontos szerepet játszott abban, hogy az egyenlőtlenség-magyarázatok mellett alternatív struktúra-értelmezések nem fejlődtek ki.
- 5 Sokan írtak erről, így magam is. Gondolataimat bővebben kifejtettem „Társadalmi válság és reformalternatívák” (in: Arat a magyar, Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988), illetve „Korai kivonulás a munkahelyekről” (Esély, 1989/1) című, nemrégiben megjelent tanulmányaimban.

És ilyen volt az is, amit sokan a struktúra elmosódottságának neveztek: azaz, újfajta társadalmi törekvések és sikerpályák megjelenése a — formális — hatalomtól megfosztottak körében.

E példák is érzékeltetik: mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a megmagyarázni kívánt társadalom „máshogyan viselkedik” — s ilyenkor a tudomány dolga (ha tudomány kíván lenni), hogy magyarázatrendszerét revízió alá vegye, a „hibát” ott keresse. Mindezt azért fontos megemlítenem, mert az a gondolkodási folyamat, amelyről itt számot szeretnék adni, nem ma — szakmám konszenzuális premisszáinak végső megkérdőjelezése kapcsán — indult el, hanem már fontos eredményeket mondhatott magáénak körülbelül a hetvenes évek közepétől fogva.⁶ Mégis el kell mondanom, hogy magam sokáig „érdekes adaléknak” találtam mindezt, de „kályhámnak” változatlanul az egyenlőtlenségközpontú szociológiát tekintettem. Számomra még igen sokáig ez a látásmód kínálta a szakmai biztonság és a világban való eligazodás keretét. Ebben a megközelítésmódban éreztem otthon magam, ennek fogalmi, módszertani apparátusával tanultam meg bánni, s szakmai ambícióimban még évekig ennek a típusú szociológiának a „jobbzan csinálását” tartottam feladatommak.

Az igazi szakmai megingást — persze, mint jeleztem, ez akkoriban már jócskán „benne volt a levegőben” — számomra éppen az óvodauty hozta. S mire a megingásból új premisszákon nyugvó hipotézisek megfogalmazásáig merészkedtem, újabb tíz esztendőnek kellett elteltie. Hadd adjak számot a továbbiakban erről.

1978-79-ben közeli kollégáimmal egy nagyobb empirikus kutatásba kezdtünk, amelynek célja a magyar óvodarendszer működési mechanizmusainak feltárása volt.⁷ A középpontban a „kor kérdései” álltak. A „redisztributív gazdaság” intéz-

6 Újfent csak példákat említve: Gábor R. Istvánnak, Galasi Pétemek, Juhász Pálnak a hetvenes évek második felében írott nagy hatású munkái a második gazdaságról, a munkaerőpiaci stratégiákról, a mezőgazdasági szervezetek érdekviszonyairól, stb.

7 A kutatást Csanádi Gábor, Dávid János, Léderer Pál, Öry Csaba és jómagam végeztük, akkori szociológia szakos hallgatóink részvételével. Az empirikus felvétel Budapest öt kiválasztott kerületének valamennyi — tanácsi és üzemi — óvodáját felölelte. A közel százötven óvodában az odajáró gyerekek társadalmi összetételének vizsgálatától az óvónők életútjának feltérképezésén át az óvodák fizikai állagának és felszereltségének regisztrálásáig többféle szempontú részfelvételre kerítettünk sórt. A kérdőíves adatgyűjtések mellett számos interjút készítettünk vezető óvónőkkel, az óvodauty irányítóival, szülőkkel és az óvodák működtetéséért felelős tanácsi, illetve vállalati szakemberekkel. A kutatás keretében feldolgoztuk az óvodai nevelésre vonatkozó főbb elképzelések százötven éves eszmetörténetét, valamint — a hozzáférhető statisztikai adatok és tervezési dokumentumok másodelemzésével — igyekeztünk képet nyerni az óvodarendszer háború utáni kiterjesztésének főbb trendjeiről és alapvető mozgatórugóiról. Kutatásunk eredményeit egy nagyobb lélegzetű kéziratban foglaltuk össze (Léderer Pál — Öry Csaba — Szalai Júlia: Kutatási beszámoló az óvodarendszer működésének néhány szociológiai tanulságáról, Kézirat; Budapest, 1982). A kézirat általam írott fejezetei alapján később született tanulmányom „Mire kell az óvoda és kinek?” címmel megjelent a Nők és férfiak (szerk.: Koncz Katalin) című kötetben. (Budapest, MNOT — Kossuth Könyvkiadó, 1985.)

ményeinek a szándékolttól és deklarálttól eltérő, a társadalmi szelekciós folyamatokat segítő működései; e folyamatokban a krónikus hiányoknak⁸ az egyenlőtlenségeket élező és a szelekciót fokozó hatása; az óvodaügyben érintett szereplők, „ágensok” érdekkollúziói és -ütközései, az előnyök és hátrányok halmozódása, illetve azoknak a gyerekek életpályáját meghatározó következményei, valamint — mindenekelőtt — az iskola és az óvoda viszonya.

Ez utóbbi kérdéskör különösen izgatott bennünket, mert éppen akkortájt — a hetvenes, nyolcvanas évtized fordulóján — erősödtek fel azok a folyamatok és jutottak döntéshozatali fölénybe azok az irányzatok, amelyek az óvodákat egyre inkább „kisiskolásították”.

Minden pszichológiai, pedagógiai,⁹ gyermekorvosi¹⁰ és szociológiai¹¹ megfontolás, a veszélyekre figyelmeztető érv és kritika ellenére egyre elterjedtebbé váltak, majd hivatalosan és kötelezően intézményesültek is az *iskolaérettségi vizsgálatok*. E vizsgálatok révén pedig — szinte észrevétlenül, ám törvényszerűen — átértelmeződött az óvoda hagyományos iskolaelőkészítő funkciója. Ez az átértelmeződés a gyakorlatban azt jelentette, hogy az óvodák az iskolai alkalmasság „hatósági” bizonyítványának kiállítói lettek, s ezzel óhatatlanul érdekeltté váltak a „jó”, a „minél jobb” teljesítmények felmutatásában. Magyarán abban, hogy igyekezzenek magukról leválasztani a „kevésbé teljesítő” gyerekeket, és törekedjenek arra, hogy minél több „jól teljesíthető”, azaz „általánosiskola-érett” nebulót produkáljanak. Ezek a törekvések pedig csakhamar megteremtették a maguk intézményeit: a normál óvodarendszerből kihalított kiegészítő óvodákat (ahonnan az út csak a kiegészítő osztályok reménytelen zsákutcájába vezet), illetve a tagozatos elitóvodákat, a „kiválasztottak” korai versenyterepeit.

Az itt felidézett problémák — ma is úgy gondolom — relevánsak voltak. Valóban fontos kérdés, hogy miből és hogyan működnek azok az intézmények, amelyekben a kisgyerekek napjaik hosszú óráit, életük jelentős részét töltik el. Valóban fontos, hogy milyen tárgyak között, milyen és mennyi térben, mivel és hogyan játszanak, mit és mennyit esznek: fontos kimutatni, hogy „állami” ellátásuk — minden törekvés és jó szándék ellenére — rendszeresen és tömegesen elégtelen. Fontos volt feltárni azt is, hogy az óvodaügy — más szociálpolitikai területekkel és közszolgáltatásokkal egyetemben — súlyos hátrányokat szenvedett és szenved, hogy a magasabb rendűnek ítélt és hatékonyabban érvényesített munkaerő-politikai szempontok a gyerekek érdekeit rendre elnyomják. És igen-igen fontos volt megmutatni, hogy milyen mechanizmusok révén járul hozzá a mai óvodarendszer ahhoz, hogy gyereksorsok nagyon korán megpecsételődjenek; milyen látens erők folytán és miféle ideológiák nevében szentesíti az óvoda (is), hogy a világban egyre inkább az számít: ki hová született.

Mindezek a kérdésfeltevések és kritikák jól „simultak” a hazai szociológia akkori főbb érdeklődési irányaihoz, és jól elmondhatóak voltak a társadalmi egyen –

8 Nagy hatással volt ránk Komai János akkoriban megjelent A hiány című kitűnő könyve (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980), amelynek nyomán kutatásunkban különös hangsúllyal kíséreltük meg leírni a hiányok újratemelődésekének mechanizmusait, valamint az elfedésükre szolgáló tűzoltóeljárások szabályosságait.

9 Lásd Vekerdy Tamás igen meggyőző és sokoldalú érvelését „Óvodák” címmel a Valóság 1984/11. számában közölt tanulmányában.

10 Kardos Andor — Malik Erzsébet: Kreativitásvizsgálat hatéves beiskolázottaknál. A Fodor József Iskolaegészségügyi Társaság miskolci kongresszusán elhangzott előadás kézirat, Sokszorosítás, Budapest, 1978.

11 Az iskolaelőkészítő szerep fokozatos átértelmezésének markáns szelekciós következményeit igyekeztünk bemutatni fentebb hivatkozott Kutatási beszámolómban.

lőtlenségek reprodukciójának értelmezési keretében, annak fogalomtárával. A szelekciónak, a megkövülő differenciálódásnak és az érdekérvényesítési lehetőségek elégtelenségének reflektorfénybe állításával — ma is úgy vélem — hű képet tehetett adni a helyzetről. *Bizonyos* megszorításokkal.

Volt ugyanis egy igen egyszerűnek *látszó* kérdés, amelyre *nem* tudunk igazán válaszolni. Ez pedig az a kérdés, hogy miért *mások* mégis az óvodák, mint az általános iskolák? Mi az oka, hogy az előbbieket emberszabású és a személyiséget tiszteletben tartó intézmények, míg az iskolák — melyekhez egyre jobban hozzákapszolja sorsukat — működésük összes viszonylatában, programjaikban, tanterveikben és gyakorlati szabályaikban merevek, fegyelemcentrikusak, militarisztikusak és végső soron gyermekellenesek? Igaz ugyan, hogy a hetvenes évek vége felé — mint írtam — felerősödtek az óvodákat az iskolákhoz közelítő (értsd: lerontó) folyamatok, de az óvodák még ma, a nyolcvanas évek végén is szembeötölően mások. Mások egész szellemükben, mások az életter szerveződésében és atmoszférájában, mások bennük az érintkezési viszonyok, és máshogyan „kezelik” őket legfőbb használóik, a szülők és a gyerekek is. Óvodásnak lenni jó, iskolásnak lenni — aligha. Itt tehát komolyabb erőknek, egy-egy rendelettel be nem szorítható szellemiségnek kell munkálkodnia. Ha *csak* az alapvető strukturális folyamatok számítanak ugyanis, akkor *megmagyarázhatatlan*, hogy *ugyanannak* a közoktatási rendszernek két intézménytípusa miért viselkedik oly markánsan elütő módon?! Hiszen ugyanaz a főhatóság tervezi férőhelyeiket és fejlesztési lehetőségeiket, osztja el a státuszokat és a pénzt, gyakorol nyomást a népgazdasági érdekek érvényesítésére, ugyanaz a tanács, ugyanaz a művelődésügyi osztály vagy előadó jár ki ellenőrző szemlére, örködik a „beiskolázási arányok” felett, ugyanaz írja elő a szülői értekezletek tematikáját, és ugyanaz szólít fel a társadalmi munkák szervezésére vagy kötelez az iskolalátogatásokra. A hagyományos egyenlőtlenségcentrikus szociológiai megközelítésben megválaszolhatatlan talány marad, hogy hogyan volt lehetséges az, hogy a szocialista tervgazdaság működésének legkeményebb éveiben az óvodák megőriztek, sőt, *megteremtettek* valamit a polgári autonómia értékeiből, míg az iskolák a korlátlan túlszabályozás és a gátlástalan utasításdömping sima terepei és engedelmes végrehajtói voltak? Hogyan lehetséges, hogy az óvodákat elkerülték a kemény káderpolitikai hullámok; miért és hogyan maradhatott meg, sőt, építkezhetett itt komoly szaktudás, európai modern pedagógiai szellem? Különösen, ha belegondolunk, hogy mindezenközben az általános iskolákkal foglalkozó szakirodalom a pedagóguskiválasztódást és következményeit — jogosan — az iskolarendszer legtragikusabb problémájaként jellemzi, az írások az évtizedes kontraszelekció és a megállíthatatlan színvonalromlás aligha helyrehozható kárainak ecsetelésével vannak tele.

Ezekre a kérdésekre — be kell vallani — nem tudunk válaszolni, és jelentőségüket akkoriban nem is igen firtattuk. Úgy véltük, ennyi szabálytalanság „belefér” — hiszen nem voltunk dogmatikusak. Magam a már hivatkozott összefoglaló cikkemben írtam ugyan két bekezdést akkori hipotéziseimről, de — mai szemmel olvasva — a fogalmazás bizonytalanságai jól tükrözik habozásaimat, a dolog súlyát illető kétségeimet.

„A magyar óvodák történetében a gyermekeszerűség feltételeinek biztosítása fontos helyet foglalt el. Ami a kedvező légkört, az életkorilag kívánatos és a gyermekek számára vonzó élet napi menetrendjét illeti, a magyar óvodapedagógia nemzetközi hírű eredményeket és kiérlelt, évtizedeken át őrzött-gyapartott tradíciók gazdag tárházát mondhatja magáénak. A hazai óvodapedagógia a két háború közötti virágzó pszichológiai kultúrából sarjadt, legjobb alapítói sok módon kötődtek mind a pszichoanalízisnek a modern gyermeklélektant megter-

mékenyítő budapesti iskolájához, mind a két háború közötti baloldali értelmiségi mozgalmakhoz. Az óvodai nevelés kereteit kijelölő nevelési program egész szellemében, gyerekközpontúságában, értékrendjében e hagyományokra épül, a gyermek tiszteletben tartását, a partneri felnőtt-gyermek viszony eszméjét és a gyermekekért vállalt felelősség elkötelezettségének alapértékeit adja tovább a ma induló óvónő-generációknak. E program létrehozói — Hermann Alice, Bakonyi-né Vince Ágnes, Szabadi Iлона, Burchardt Erzsébet — valamennyien a gyermek autonómiájára, alkotóképességére, szabad személyiségfejlődésére építő, a modern fejlődéslelektan ismereteit adaptáló úgynevezett Montessori-óvodákban kezdték pályafutásukat, s a magyar óvodaügy szerencséjére, a háború után az óvodafejlesztés pedagógiai irányítása az ő kezükbe került, az országos programok kialakításában, a képzés megszervezésében jelentékeny szerepük volt. E történeti előzményt igen fontos hangsúlyozunk, ha meg akarjuk érteni, hogy *miért* volt és miért *van* úgy ma is, hogy az óvodák egész nevelési szelleme lényegesen elüt az iskolákétól — annak ellenére, hogy a fizikai-tárgyi feltételek alakítására nem voltak jobbak a lehetőségek. [...] A magam részéről — a funkciómódosulás és az óvoda új legitimációs törekvései következtében beindult strukturális folyamatok *elsődleges* szerepének hangsúlyozása mellett — fontosnak tartom, hogy még két további tényezőről is említést tegyek. Az egyik az óvodát körülvevő társadalmi közeg változása. [...] A másik, az óvoda iskolásítását elősegítő fontos tényező az óvodapedagógia irányváltása.”¹²

Ez a szerény kétbekezdésnyi „elkanyarodás” a kemény társadalmi tényektől heves vitát váltott ki munkatársaim körében, akik — akkori szociológusi közmegegyeződésünk szellemében — úgy vélték, hogy túl nagy hangsúlyt adok nem igazán lényeges dolgoknak. Hiszen amik igazán számítanak, azok az óvodarendszer helyét kijelölő intézményi-hatalmi viszonyok, a makrotervezési mechanizmus, a költségvetési újraelosztás stb. — s ezekhez az erőkhöz képest az óvónők beállítódása másodlagos. Nem állíthatom komolyan — mondták —, hogy a tények súlyozásában a kultúra szubtilis értékei „labdába rúgnak”.

Ma már távolról sem vagyok olyan biztos abban, hogy a tényeket valóban jól rangsoroltuk. Hiszen napjaink reményei (persze nemcsak a kisgyermeknevelés vonatkozásában) arról szólnak, hogy ez az ország — ha mégoly megtépázott is — megőrizte európaiságát; különben mire alapozhatnánk a felzárkózást!?

Ebben a — meglehetősen általános — nézőpontváltásban más megvilágításba került, és éppen szabálytalanságában vált izgalmassá az óvodák kultúraőrző és — gyarapító szerepe.

Az idézett két bekezdés közel tíz év múltán egy nemrégiben elindított kutatás kiindulópontja lett.¹³ Ennek az „új” óvodakutatásnak a középpontjában a fentebb érintett talányok megfejtése áll.

Interjúinkban és az irodalom újrafeldolgozásában arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen módon sikerült a harmincas-negyvenes években induló óvodapedagógusoknak oly sokáig „megmenteniük” a magyar óvodaügyet? Mik voltak a továbbvihető elemei annak az analitikus ihletettséggű kultúrának, amelyet — a modern kísérleti oktatási fonnák modellértékű előfutárainak tekinthető — tan folyamaikon és

12 Szalai Júlia: Mire kell az óvoda és kinek? (in: Férfiak és nők, Budapest, MNOT — Kossuth Könyvkiadó, 1985)

13 Az MTA – Soros Alapítvány támogatásával három évvel ezelőtt nagyszabású munka indult el a magyar pszichoanalízis recepciótörténetének feltárására, s az „új” óvodakutatás ennek a munkának egyik leágazása. A kutatást Erős Ferenc, Somorjai Ildikó, Vajda Júlia, Vajda Zsuzsa és Szalai Júlia végzik.

gyakorlati képzési terepeiken magukba szívtak, s amelyeket — a háború után vezető pozíciókba kerülve — szellemesen átültettek a szocialista óvodarendszerbe? „Újításaik” számosak és hosszútávon maradandóak ugyanis. Lássunk néhány példát.

Ott vannak az iskolai berendezéseknél olcsóbb, és ezért a „spórolós” tanácsi gazdálkodás számára is elfogadható gyermekbútorok az óvodákban — és ezzel ott van a Montessori-pedagógia fontos felfedezésének, a gyermekléptékű környezet megteremtésének egész kelléktára. Ott vannak az ügyességet és a fantáziát fejlesztő egyszerű eszközök — és velük a kreativitás, az érzékelve tanulás szemléletmódja. Ott vannak az érdeklődést és a kíváncsiságot felkeltő, készségfejlesztő foglalkozások, amelyekhez megint csak nem drága felszerelések, hanem a felnőttek a gyermek felé forduló figyelme kell — s ezzel Bálint Alice *A gyermekszoba pszichológiája* című könyvének egész gyermekszemlélete. S ott van a kellően értékelhető teljesítmény, hogy irányítói egészen 1971-ig (!) megóvták az óvodaügyet attól, hogy hivatalos „tanrendje” legyen, miközben a minisztériumi leiratok, rendeletek és utasítások a közoktatást is éppen úgy elárasztották, mint életünk oly sok más területét. Ami pedig talán még nagyobb teljesítményük mire megszületett és „hivatalos dokumentummá” vált a Nevelési Program, addigra sikerült a szocialista nevelésügy nyelvére lefordítva *általánosan* elfogadottá tenni azt a pedagógiát, amelyben a gyermek *egyéniiségként* vétetik számba, amelyben szabadságát, személyiségét és emberi szükségleteit *tisztelik*, amelyben a kulcsfogalom az öröm, és nem a fegyelem.

Ezeket az értékeket látva, ma az foglalkoztat bennünket, hogy mindez minek volt köszönhető? Milyen életutak, milyen sorsok, milyen kényszerek és választások, milyen — látványosan nem érvényesített, ám annál hatékonyabban működtetett — összetartozások állnak e történet háttérében? Honnan volt az erő és honnan az invenciók? Mít hoztak magukkal a harmincas évek élénk és sokszínű, európai színvonalú kulturális közéletében, miként értelmezték baloldaliságukat, és miként utasították el a baloldaliság makarankói-drákói átültetését az intézményes gyereknevelésbe?

Minthogy kutatásunknak a kezdetén tartunk, elhamarkodottnak tartanám, hogy e kérdéseket most, az első interjúk elkészítése után (az anyaggyűjtés befejezésétől azonban még messze) *megválaszoljam*. De — mint tudjuk — a kutatás legtöbb munkát igénylő és legnehezebb része: a „jó” kérdezés. Ennyiben e meditációkat és hipotéziseket (ha mégoly félkészek is) érdemes talán másokkal megosztanunk. Ma pedig, amikor intézményeink *válsága* áll a figyelem középpontjában, érdemes a válság meghaladásának erőforrásait is felmutatnunk. Érdemes megőrzött és továbbörökített kultúrákról, tudásokról beszélnünk, még akkor is, sőt, annak ellenére, hogy ma inkább a sok-sok egykori tudás elpusztítása aggaszt minket. Ami megőrződött, azt érdemes értékként észrevennünk, mert másra amúgy sem építhetünk.

És ebben a szellemben érdemes az írás zárásaként — talán stílszerűen, s mindenképpen *reménytelen* — Ferenczi Sándort idéznünk, akinek nyolc évtizeddel ezelőtti sorai valószínűleg még a maguk idejében sem voltak olyan aktuálisak, mint manapság: „...még a legnemesebb intencióktól vezérelt, kedvező viszonyok közt keresztülvitt nevelés is — miután az általában uralkodó hibás elvek alapján állott — sok tekintetben kártékonyan befolyásolta az ember természetes fejlődését [...] Ha az előbb azt állítottam, hogy ma az egész társadalom neurotikus: nem távoli analógiát vagy hasonlatot akartam mondani. És nem költészeti trópus, hanem komoly meggyőződésem az is, hogy a társadalom e betegségének orvossága sem lehet más, mint a leplezetlen belátás az ember igazi és teljes egyéniiségébe [...] óvo-

szere pedig: a belátásra, célszerűségre és nem dogmákra alapított, illetőleg alapítandó pedagógia.”¹⁴

E pedagógiát pedig, voltak, akik megalapították, és voltak, akik továbbvitték. Most már „csak” *megőrzéséről* kell gondoskodnunk.

Szalai Júlia
MTA Szociológiai Intézete
1014 Budapest
Úri u. 49.

14 Ferenczi Sándor: Pszichoanalízis és pedagógia, in: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*, Budapest, Magvető Kiadó, 1982.

A felettes én és mai problémái

Ranschburg Jenő

A felettes ént és a felettes én mai problémáit nagyon sok oldalról lehet megközelíteni. Én a magam részéről elsősorban az identitás, az autonómia, az önértékelés és általában az értékrend kialakulásának a szempontjából szeretném vizsgálni. Azzal kezdeném, hogy Margaret Mahler óta tudjuk: a korai énfejlődésben és a korai ego-fejlődésben van egy jellegzetes triász. Kezdődik a szimbiózissal, jön a szeparációs időszak, majd pedig az újraközeledés. Mahler a szimbiózison azt érti — amit egyébként másutt is megtalálunk az analitikus irodalomban —, hogy a csecsemő az ego-határai magába foglalják az anyát, ők ketten sajátos egységet alkotnak, majd néhány hónapos korban ez az egység lassan elkezd oldódni, a gyerek felfedezi a különbséget az anya és önmaga között. Sok szép példát sorolhatnánk erre. Például, amikor a mama a hat hónapos babát tartja a kezében, és a gyerek eltolja magától az anyját, miként a távollátó ember az újságot, hogy a betűk világosan kirajzolódjanak. Ez a szeparációs időszak másfél-kétéves korban csodálatos felszabadultságot jelent a gyerek számára: szinte teljesen szabadnak látszik. A másfél éves baba még a másik szobába is boldogan átmegy egyedül. Ezután, mondja Mahler, a *refuelling*, azaz a „tankolás” következik: bizonyos idő után visszazalad a mamához, rátenyerel, magába szívja azt az energiát, amit a mama ad, feltöltődik, és ezzel új periódus kezdődik. A szeparációs szakaszt az újraközeledés követi, ami előadásom szempontjából tán a legfontosabb. Az újraközeledés Mahler megfogalmazásában azt jelenti, hogy a gyerek rájön: nem jó egyedül lenni a világban, és megint az anya felé közelít. Ezt Mahler *shadowing*nak, árnyékolásnak hívja, és a kisgyerekekkel foglalkozó pszichológus mindig tudja is, hogy két éves korban kezd el a mama panaszkodni, hogy a gyereket nem tudja magáról lerázni. Örökké a szoknyáját fogja, a konyhába sem tud a gyerektől kimenni. Az árnyékolást sajátos ambivalencia kíséri ebben a korban. Amikor együtt vannak, ellöki az anyát, de a hiányát sem képes elviselni. Ezt az időszakot többé-kevésbé stabil, „végleges” periódus követi: az egónak tartós keretei alakultak ki szülő és gyerek viszonyában.

A háttérben olyan internalizációs folyamat zajlik, amely véleményem szerint az ego, a szuperego és az autonómia fejlődésében kardinális jelentőségű. *Internalizáció nélkül nincs autonómia*. Amikor egy gyerek először képes önmagát megdicsélni, önmagát jutalmazni vagy éppen önmagát megszidni *a szülő helyett*, ez bizonyos függetlenséget is jelent a szülőtől: már maga is meg tudja tenni azt, amiben eddig a szülőre szorult. Tulajdonképpen ezzel indul meg az autonómia fejlődése, de ezzel párhuzamosan egy *új fajta függőség alakul ki*. Ez az új fajta függőség a szuperego megjelenése, ami három és hat éves kor között jön létre, s amelynek révén a látencia időszakában rendkívül erős szuperego-dominancia jellemzi a gyereket. A szuperego függetlenséget ad a „valódi” szülőtől, ugyanakkor sajátos rabságot is jelent. A szuperego azt jelenti, hogy a gyerek csak a szülőn keresztül tudja szeretni önmagát. Ugy szereti saját magát, ahogyan a szülő őt, úgy érté-

keli saját magát, ahogyan a szülő őt. *Horribile dictu*, még a saját képességeit is csak a szülő értékelésén keresztül becsüli. A speciális függőségnek ez a fajtája a serdülőkorban már nem tartható tovább. Az ego-pszichológiához, vagyis a Hartmannal induló, és — megítélésem szerint — Eriksonban csúcspontjára jutó iskolához első sorban az vezetett el, hogy soha nem tudtam elfogadni a klasszikus analízis serdülőkor-értelmezését. A klasszikus analízis ugyanis egészen az ötvenes évekig azt hirdette, hogy a serdülőkor lényege tulajdonképpen nem más, mint az Ödipusz-konfliktus újraélése. Vagyis: a gyerekeknek el kell szakadnia a szülőtől — ezt a kifejezést is használják —, el kell szakadnia tőle, és egy másik szexuális partner megtalálásával kell az incesztus veszélyét megoldania. Ezen túl minden egyéb — barátság, autonómia, önértékelés, érdeklődés — csak az analitikusan értelmezhető háritásokkal magyarázható meg. Úgy vélem, ez roppant hiányos megközelítése a serdülőkornak. Úgy gondolom, hogy a serdülőkor lényegét abban a folyamatban kereshetjük, amit az előbbieken röviden vázoltam. Ez a lényeg tulajdonképpen nem más, mint a *szuperegótól való megszabadulás* folyamata. Olyanfajta küzdelem indul el a serdülőkorban, ami az első néhány évet is jellemezte. Ebben az első néhány évben a „valós”, az externalizált szülőtől kellett autonómiát szereznie a gyerekeknek, és ezt az internalizáció révén tette meg. Bevetítette magába — *introjektálta* — a szülőt, létrehozta a szuperegót, most pedig erről a szuperegótól kell „megszabadulnia”, abból a célból, hogy „önmagá” lehessen. Több szerző leírta már — a saját tapasztalataim is drámaian megerősítik —, hogy a mahleri fokozatok egyértelműen felfedezhetők a serdülőkor életében. Ezt szeretném most röviden bemutatni.

A hattól tíz éves korig terjedő időszakot, tehát a látencia szakaszát az első néhány hónap szimbiózisával azonosíthatjuk. Bizonyára tapasztalták már hat vagy hét éves gyerekekkel beszélve, megdöbbenő, hogy a gyerek mennyire nem képes a saját élményeit a szülők élményeitől elválasztani. A szülő tapasztalatairól, a szülővel történő eseményekről olyan drámai átéléssel számol be, mintha azok vele történtek volna meg. Azok az énhatárok, amelyek látszólag élesen és karakterisztikusan elválasztják egymástól a szülőt és a gyereket, egy fokkal mélyebben láthatóan és érzékelhetően elmosódtak még, és ennyiben szimbiotikus ez a hat-tíz év közötti időszak. Tízéves kor körül jelenik meg a gyerekeknel a szeparáció igénye. Annak a szeparációnak az igénye, amelyről azt állítottam, hogy el kell indítani egy nagyon is belül zajló harcot a szuperego legyőzésére az ego által.

Hadd mondjak erre is példát. Rengeteg tizenkét-tizenhárom éves gyerekekkel interjúztam, olyanokkal, akik nagyon szeretnek csavarogni. A csavargásnak egyik sajátos formája Budapesten az, hogy villamosra ülnek ezek a gyerekek, és reggeltől estig villamosoznak, például iskolába menés helyett. Vagy autóbusszra ülnek és reggeltől estig mennek a buszon. Elkezdett érdekelni, hogy mi a jó ebben? Hiszen a járműveket tizenkét éves korukra megszokták már a gyerekek, önmagában tehát nem olyan óriási élmény az utazás. Ha azonban egy ilyen „félmély” interjúban (ha szabad ezt a kifejezést használnom) kicsit utána megy az ember, akkor kiderül, hogy egyértelműen közös élményanyaguk van, és ez az, úgy érzik, hogy nincsenek szüleik. Nem azért, mert utálják a szüleiket (persze ez is előfordul, de nem ez a lényeg), hanem azért, mert azt a hátborzongató, ijesztő és ugyanakkor felemelő élményt élik meg, hogy önmagukért ők a felelősek, hogy egyedül vannak a világban és hogy saját magukra vannak utalva, nincs segítség, nincs, aki odanyúljon és hasson rájuk, segítsen rájuk. Ez az élmény hihetetlenül fontos ebben a — jellegzetesen szeparációs — életszakaszban: tulajdonképpen nem más, mint az ego dominanciájáért folyó küzdelem. Újra hangsúlyozom: ez egyértelműen intrapszichikus küzdelem, a gyerek azonban a valódi, a „kézzel fogható” szülőt reprojici-

álja. Azt a paradoxont kockáztatom meg tehát, hogy a konfliktusokért nem a „mai szülő” felelős, hanem a serdülő kisgyermekkorú szülőélménye, a szuperego, melynek dominanciáját egyre nehezebben viseli. Persze, mint mondtam, a kamasz mindezt projiciálja a „mai szülőre”, mert „kényelmesebb” egy intrapszichikus konfliktust így lefolytatni. Megfoghatóságánál fogva ugyanis valamiféle realitás-érzést ad a gyerekeknek, aki szintén nem érti azt a folyamatot, ami benne zajlik. Mindez sokszor hihetetlenül fájdalmas a gyerek és a szülő számára is. Például: tizenhárom-tizennégy éves gyerek veszi a kabátját, és a már többször megfélemlített mama megkérdezi, hogy „ugyan hová mész kisfiam?” Ebből aztán kirobban a botrány. „Oda megyek ahova akarok, mi közöd hozzá.” A szülő nem érti az egészet, és a gyerek sem érti. Ezek irracionálisnak tűnő dolgok.

Elsőéves egyetemista lányokat megkérdeztem arról, hogy mit szólnak a szülei, illetve mit szólnának, ha megtudnák, hogy nemi kapcsolataik vannak. Egészen drámai volt — tizenkilenc év körüli kislányokról lévén szó —, hogy a legtöbben azt mondták: Jézus Mária, hát az borzalmas lenne, harakirit követne el az apám, az anyám belehalna a szégyenbe stb. Mindez valószínűleg nem igaz, nem a mai szülő halna bele, hanem azt kell mondanom, hogy egy sajátos büntudati probléma kivetítése ez: egy gyerekkori szülővel, a szuperegóval folytatott harc sajátos projekciója. Ezzel a jelenséggel ebben az életkorban sokszor találkozunk. Valójában arról van szó, hogy a serdülő megpróbál benyomulni azokba a pozíciókba, amelyeket eredetileg a *szuperego* tartott birtokában. Ezek közé tartozik az énszeretet és az önértékelés is. A serdülő, amikor sikerül több-kevesebb dominanciát szereznie a szuperego felett, egyszerre csak észreveszi, hogy baj van a saját maga szeretetével, hiszen ezt a szeretetet eddig a szuperego nyújtotta neki. Ebben a pillanatban jelenik meg az, amit a modern analízis „*grandiózus ének*” hív, vagyis amikor az ego határtalansága próbálja pótolni azt a hiányt, amit az énszeretet elvesztése jelent. Hogy én vagyok a legnagyobb futballista, én vagyok a Nobel-díjas tudós és sok minden egyéb egyszerre, minden együtt. Talán Karinthy Frigyes írta ezt meg a legszebben. Ez a „*grandiózus én*” pótolni próbálja a gyerek számára a szuperegóval kisprózott énszeretetet, és ez az, amely az évek során szerencsés körülmények között (bár vannak nem szerencsés körülmények is, és ezekről is fogok néhány szót szólni) lassanként reális önértékeléssé, az ego által vezérelt önértékeléssé és énszeretetté válhat. Voltaképpen tehát ezek a „*grandiózus ének*ben” megjelenő víziók az elvesztett szuperego helyettesítésére szolgáló látomások. Az adolescencia középső szakaszában, tehát tizennégy és tizennyolc éves kor között megint megtaláljuk az újraközeledés fázisát, ugyanúgy, ahogyan két éves korban Mahler szerint. Adyt lehetne idézni („Vagyok, mint minden ember: fenség, /Észak-fok, titok, idegenség, / Lidérces, messze fény...”), amikor a gyerek egyszerre csak észreveszi, hogy milyen mérhetetlenül egyedül maradt. Abban a pillanatban, ahogy a szuperego fölötti dominanciát megszerezte, éli meg igazán a saját magányosságát. Mindaz, amire eddig törekedett, a megvalósulás pillanatában ijesztőnek tűnik számára. Úgy vélem, sok egyéb tényező mellett ez az egyik legfontosabb oka a szülő felé való *újraközeledésnek*. Hadd hangsúlyozzam tehát, hogy ez az intrapszichikus harc nem azonos a fizikai és az emocionális tagadással. Az a tapasztalatom (és ezt rengeteg nemzetközi adat bizonyítja), hogy egyszerűen *nem igaz az a régi hiedelem, amely szerint a serdülőkor szakítást jelent a szülő és a gyermek között. Ez nem szakítás, hanem intrapszichikus küzdelem az autonómiáért. Éppenséggel gyanús, ha a serdülő ezt a belső küzdelmet fizikai vagy emocionális szakítással helyettesíti. Valószínűleg arról van szó, hogy ez az intrapszichikus küzdelem fut zátonyra. Paradox módon fizikai vagy emocionális szakításhoz éppen a szülőktől való belső megszabadulás sikertelensége vezethet el, s ez azt*

eredményezi, hogy a belső „önmagammá válás”, az autonómia soha nem következik be. Erre rövidesen visszatérek még.

A fiatal tehát tizenhét-tizennyolc éves kora táján jut el oda, hogy az autonómia valóban megközelíthetővé válik számára. A tizennégy-tizennyolc éves kor belső küzdelmeit a szakirodalom inkább individualizációnak nevezi. Szeretném megvilágítani, mi a különbség az individualizáció és az autonómia között. Az individualizáció mindig a *honnan?* kérdésre felel, az autonómia mindig a *hová?* kérdésre. Az individualizáció időszakában teljesen mindegy a gyerekeknek, hogy hová, csak *onnan* el. Amikor az autonómia törekvése megjelenik életünkben, akkor már az „onnan el” problémája többé-kevésbé megoldott, a feladat annak eldöntése, hogy hová, milyen irányba haladjunk előre. Ez tizenhét-tizennyolc éves kor táján válik dominánssá. Hangsúlyozom azonban, hogy az autonómia és az individualizáció ugyanannak az éremnek a két oldala. Bár egyszerre vannak jelen, a serdülőkor elején elsősorban az individualizáció, később pedig elsősorban az autonómia kérdésköre van középpontban.

Hadd ejtsek néhány szót azokról a problémákról, amelyek ebben a folyamatban létrejönnek. Az első igazán fontos, bár eléggé sporadikus problémakör már Eriksonnál is megjelenik, *foreclosure*-nak, „korai zárásnak” nevezi. A korai zárás gyakorlatilag azt jelenti, hogy a serdülőkor krízis és belső döntés nélkül zajlik le. Popper Péter és magam is úgy vélem: a krízis szükséges dolog, *krízis nélkül nincs egészséges személyiségfejlődés*. A „koránzárók” megússzák a krízist – nem kerülnek bele ebbe a felettes én és az ego közötti küzdelembe, mert helyettük a szülő dönt. Ennek következménye a sajátos „koránzáró alkat” kialakulása, amelyre az előítéletesség, az empátia feltűnő hiánya jellemző. A „koránzárók” személyisége infantilis, kicsit „jókais”, hajlamosak az embereket a „jó” és a „rossz” kategóriákba sorolni.

A másik probléma azonban sokkal jelentősebb, és úgy érzem, igen veszélyesen van jelen Magyarországon. Én ezt meghosszabbított adolezscenciának szoktam nevezni. Szinte közhely, hogy napjainkban a gyerekek biológiai fejlődése meggyorsult, a pszichológiai érés viszont lelassult. A gyors biológiai érésre van magyarázat. De miért lassul le a pszichológiai fejlődés? Mert az igazság az, hogy valóban lelassult. Azt tapasztalom, hogy a tizennyolc-húsz-huszonkét éves fiatalok jelentős része pszichológiailag éretlen. Hangsúlyozom, hogy ez nemcsak szexuális vagy partnerválasztási éretlenséget, hanem a világszemléletnek, az autonómiának a sajátos éretlenségét is jelenti. A magyarázatot meg kell keresnünk. Talán a következő modellt lehetne felállítani. Nemcsak Magyarországon, de úgy látom Magyarországon különösképpen csökkent a protektivitás és az ehhez hasonló szülői magatartás értéke. A protektív szülői magatartás nem divatos viselkedésmód. Elkezdjük siettetni a gyerekkort: öt hónapos korban a babának már egyedül kell innia a bögréből, egyéves korában már biliztetni kezdik, négy-öt éves korban már az óvodában geometriára tanítják, hatéves korában már nyakában lóg a kulcs, és még a kistestvéréért is el kell mennie az óvodába, mielőtt az iskolából hazajön. Mert a szülő nem ér rá, nem tudja vállalni érte a felelősséget. Minderre az „önállóságra nevelés” kifejezés nagyon divatos eufemizmus, holott egyébként a felelősség áthárítása zajlik a gyerekre. „Én nem tudom érte vállalni a felelősséget, vállalja önmagáért.” Minél előbb legyünk túl azon a kínos, nehezen vállalható időszakon, amikor nekem – a szülőnek – kell protektívnak lennem. Most már szinte minden szülői gondoskodást „túloktalmazónak” (*overprotective*) nevezünk. Még a pszichológus is, anélkül, hogy megfogalmazná, miről is van szó, beleesik abba a csapdába, hogy a gondoskodás eleve túlgondozást jelent a számára. Ennek következtében és ezzel együtt a szülői normáknak való meg nem felelés élménye

a gyerekeknél sokkal gyakoribb, mint régen, mert az ilyenfajta normáknak folyamatosan megfelelni hihetetlenül nehéz. Ezzel párhuzamosan nem alakul ki az a szeretetkapcsolat sem, mely mint önszeretet a szuperegóban jelen van a gyermekekben. A mi vizsgálataink szerint például a csecsemők fürdetési ideje a három percet is alig éri el ma Budapesten. Három perc alatt meg lehet egy kisbábát fürdetni, de ahhoz, hogy analitikus értelemben vett szuperego és a szuperegóból felénk sugárzó szülői szeretet és önértékelés jöjjön létre, interakció, protektivitás, „kapcsolat” szükséges, és erre a háromperces átlag semmiképpen sem elegendő. Szignifikánsan csökken a játékra fordított idő, a közös játékra fordított idő pedig még szignifikánsabban csökken, mert ami manapság játékra fordított idő, az leginkább az, hogy a szülő bekapcsolja a videót, és nézheti a gyerek a *Tom és Jerryt* kétszázszor egymás után. A szülővel töltött kommunikációs idő erősen lecsökken.

Valamikor régen a gyermeklélektan művelői éveken keresztül azon vitatkoztak, hogy krízis-e a serdülőkor vagy nem krízis. Egyértelműen és vitathatatlanul krízis, *a személyiségfejlődésnek az egyik legfontosabb válsága*. Minden olyan fejlődési mozzanat, amelynek következtében a krízisjelleg elvész a serdülőkorban, véleményem szerint igen veszélyes. Azt kell mondanom, hogy a koravén gyerekekből válnak az éretlen felnőttek, akkor is, ha a koravénség fogalma nem egészen a mai magyar szóhasználatnak megfelelően értendő. Ez a magyarázata annak, hogy nem tud a serdülőkorban kialakulni az a krízis, amelynek eredményeképpen az ego által megteremtett autonómia és az ehhez kapcsolódó egészséges és reális önértékelés — eddig nem említettem, de az erkölcsi életvezetés is ehhez a kérdéskörhöz tartozik — létrejön. Amivel találkozunk: a meghosszabbított adolezcencia vagy pedig — és ez már patológiás ügy — a tartós „grandiozitás”. Nehéz megmagyarázni, mi lehet az oka annak, hogy egyik-másik gyereknél ez a fajta grandiozitás tartósul, és egy teljes inaktivitásba torkolló magatartásmód fejlődik ki.

Végeredményben tehát úgy látom, hogy az autonómia és az erkölcs fejlődése nem a szuperegóval zárul le, hanem az ego és a szuperego serdülőkori krízisével. Úgy vélem, hogy ma Magyarországon számos olyan alapvető szocializációs probléma van, amelynek következtében ez a krízis nem tud létrejönni — vagy éppen a kibontakozás folyamata akad el —, és az éretlen személyiség tartósan és látványosan küszködik a kapcsolatteremtés és az autonómmá válás gondoljaival.

Irodalom

- Blos, P.** (1962): *On Adolescence: a Psychoanalytical Interpretation*, New York, Free Press.
- Erikson, E.** (1968): *Identity, Youth and Crisis*, New York, Norton.
- Freud, A.** (1936): *The Ego and the Mechanisms of Defense*, New York, International University Press.
- Freud, S.** (1961): The Ego and the Id, in: *Standard Edition of the Complete Psychological Works of S. Freud* (vol. 19.), London, Hogart.
- Josselson, R.** (1980): Ego Development in Adolescence, in: *Handbook of Adolescence Psychology* (ed.) J. Adelson, J. Wiley New York, 188-210.p.
- Kohut, H.** (1971): *The Analysis of the Self*, New York, International University Press.

Wolman, B. B. (1970): *Children Without Childhood*, New York, Grune and Stratton.

Wolman, B. B. and Strtcker, G. (1983): *Handbook of Famfy and Marital Therapy*, New York, Plenum Press.

Ranschburg Jenő
MTA Pszichológiai Intézete
1394 Budapest
Lenin kit. 67.

Az elfojtástól a primitív tárgykapcsolatok felé

Lust Iván

Ferenczi Sándor, majd később Bálint Mihály és mások a húszas, harmincas évektől kezdve azt tapasztalják, hogy a páciensek egy része nem kezelhető a klasszikus pszichoanalitikus technikával. Ugyanakkor a technika bizonyos módosításaival meglepő felfedezéseket tesznek, és — amellet, hogy súlyos eseteik is kezelhetővé válnak — mélyreható felismeréshez jutnak az ilyen esetek lélektanát illetően (Ferenczi-Rank, 1924, Bálint, 1968). Azóta a pszichoanalízissel foglalkozók egyre erősödő impressziója, hogy a pszichés kórképek fokozatosan megváltoztak. Eltűnőben vannak az úgynevezett klasszikus pszichoneurózisok, mint a hisztéria vagy a kényszerneurózis, és helyükbe a ma határeseti személyiség-szerveződésnek, illetve nárcisztikus személyiségzavarnak nevezett kórképek lépnek.

Erre a lassú kórképváltásra hívja fel a figyelmet Fenichel 1945-ben, és később, a hatvanas években több intézet folytat ilyen irányú vizsgálatokat. Statisztikai vizsgálatok ezeket az impressziókat eddig kevéssé támasztották alá, és az így nyitva maradó kérdésekre később még mi is visszatérünk (Thomä-Kächele, 1976). Mindenesetre figyelve pácienseinket, olvasva az elmúlt évtizedek szépirodalmát és tanulmányozva a kultúra egyéb jelenségeit, egyre erősödik bennünk egy kényelmetlen felismerés. Amit a mozivásznnon prepszichotikus figurák kavalkádjá formájában látunk, azt az úgynevezett általános válságjelenségekben, a társadalmi beilleszkedési zavarok statisztikáiban, a kábítószeres terjedésében vagy az irracionális kultuszában ugyanúgy megtalálhatjuk. Ezek mögött a sokszor riasztó magatartásformák mögött a személyiség mélyreható zavarait feltételezhetjük, és kézenfekvő a feltételezés, hogy az egyéni patológia, a személyiség torzulásai valamit leképeznek, visszatükröznek a kor problémáiból. Azt is feltételezhetjük, hogy egy adott gazdasági-társadalmi struktúra a személyiség alakulásának és torzulásának sajátos lehetőségeit alakítja ki, illetve kiérleli a pszichés zavarok észlelésének új lehetőségeit is.

Kérdésünk: hogyan nyomul be a szubjektumba a társadalom, és hogyan deformálja azt. Kérdés az is, hogy a deformált szubjektum hogyan hat vissza a társadalomra, és hogy egyáltalán képes-e még visszahatni?

Kultúra és személyiség kölcsönhatása máig aktuális és csak részben megválaszolt kérdések halmaza. Ezek iránt a kérdések iránt a pszichoanalízis kezdetben nagy érdeklődést tanúsított, és számos fontos választ is kidolgozott, fokozódó medicalizálódásával azonban társadalmi érzékenysége folyamatosan csökken. A kórképváltozásokkal kapcsolatban szeretnénk néhány klasszikus pszichoanalitikus gondolatmenetet felidézni, és azokat továbbfűzve azt is bizonyítani, hogy a pszichoanalízisnek ma is vannak releváns válaszai a kor és a kultúra által felvetett kérdésekre.

A freudi válasz szerint a kultúra az egyéntől ösztönlemondást követel, ami a család közvetítésével az ödipális konfliktus során valósul meg. A tipikus személyiség-szerkezet elfojtás, azonosulás és felettesén-képződés révén alakul ki. A polgári családban tulajdonképpen két nagy erő, az ösztönkésztetések és a kultúrából fa

kadó kényszerűségek összecsapása dramatizálódik, és a kialakult személyiség szerkezetében örökké hordozza ennek a harcnak a nyomait. Egyén és társadalom viszonyáról a pszichoanalízis dinamikus, konfliktusterhes képet fest, markánsan fogalmazza meg az ilyesfajta összeütközések árát, amit az egyének fizetnek sokféle neurózisukkal, de ugyanakkor némi biztatást is tartalmaz, mivel az így kifomálódó individuum képes lesz bizonyos mértékű autonómiára, konfliktusos, de tartalmas emberi kapcsolatokra és impozáns kulturális teljesítményekre. Hogy mégis freudi kultúrpeszimizmusról beszélünk, az abból a kiábrándító képből adódik, amely a büszke, autonóm polgári individuum után marad, aki — mint Nyíri Kristóf írja — ha a világot olykor kiismerhetetlennek találja is, önmagával, a maga indulataival és gondolataival mindenesetre tisztában van, s ha környezetén, a külvilágon nem mindig diadalmaskodik is, önnön lelki életét legalább az ész világánál szuverén módon alakíthatja (Nyíri, 1980). Ez az individuum jelenik meg úgy a freudi emberképben, mint aki már saját belső világában sem úr többé. Előrevetítve a későbbiek megjegyezzük, hogy ez a pesszimista kép kifejezetten derűsnek fog tűnni egy olyan deformált szubjektum képe mellett, akinek már belső világa sem nagyon alakul ki.

A freudi kultúrpeszimizmus fő gondolatait a frankfurti iskola használja fel egy erősen társadalomkritikai élű pszichoanalitikus szociálpszichológia kidolgozásához.

Lényeges gondolatuk, amire fejtegetéseinket építeni fogjuk az, hogy a Freud által feltételezett antagonisztikus viszony személyiség és társadalom között továbbra is fennáll, csakhogy a modern ipari, technokrata társadalom viszonyai között egyszerűen megfoghatatlanná, láthatatlanná válik (Görlich, 1980).

Az ödipális drámában vágy és törvény ütközik össze, és a személyiség szerkezete az összecsapás kimenetelét rögzíti. A vágy teljesülésre törekszik, amit fantáziáit vagy valódi emberi kapcsolatokban igyekszik elérni. A tiltás, a törvény, a törvény képviselőjével való szimbolikus vagy valódi — mindenesetre személyes — ütközésekben érvényesül.

A hagyományos személyiségszerkezet megváltozása során a dráma minden összetevője átalakul. Megváltozik a vágyak iránya és tartalma. A vágyak primitív kapcsolatformák kialakítását célozzák, végső soron a személyiség önmagára irányuló törekvéseihez keres eszközöket. Megváltozik a tiltás tartalma. Az összeütközés elmarad.

Drámai összecsapás helyett lassú erózió folyik. Az ellenfél meg sem jelenik, és a várakozás közben a szubjektum lerombolódik, ahogyan Vladimir és Estragon Beckett *Godot-ra várva* című színművében. A saját biztonságát és nárcisztikus igényeinek gyors kielégítését hajszoló szubjektum hiába keresi a szembekerülés lehetőségét egy kiüresedett tekintéllyel, akinek létjogosultságát csupán egy közérdekűnek álcázott gazdasági-politikai apparátus igazolja, vagy még az sem.

Az elméleti fejtegetést megszakítva nézzük meg, milyen panaszokkal, problémákkal találkozunk a pszichoterápiás rendeléseken, kórházakban.

Vezető panaszok az érzelmi ellaposodás, kapcsolatok kiüresedése, örömtelenség, érdektelenség a felnőtte válással szemben, bizonytalan, depresszív, kimerülésszerű panaszok, önértékelési problémák teljesítményzavarral, a testi közérzet bizonytalan zavarai, pszichoszomatikus panaszok, technikai értelemben jól működő szexualitás mellett örömképtelenség. Gyerekeknél tanulási nehézségek és magatartászavarok képében jelentkező depressziók és nárcisztikus zavarok, disszocialitás. Gyakori az identitás zavara, szenvedélybetegségek, vagy azokhoz hasonló aktivitás a fogyasztásban vagy a munkában, a társkapcsolatokban.

A főbiák, kóros félelmek egyre kevésbé irányulnak olyan tárgyakra vagy helyzetekre, amelyek a páciens számára fontos személyeket jelenítenek meg szimbolikusan, inkább a saját test működésével kapcsolatos főbiák jelennek meg, amelyek átmenetet mutatnak a hipochondriás panaszok felé (Moersch, 1978).

Bizonyos személyiség típusokat is itt sorolhatunk fel, amelyek, bár betegként ritkán jelentkeznek, pszichodinamikailag feltétlenül az új típusú pszichopatológia markáns képviselői. Több szerző számos típust ír le, amelyek között csekély különbségeket találunk, mintha ugyanazon jelenségeket próbálnák meg más-más oldalról megragadni. Ilyen a Mitscherlich által leírt *szociálautomata* (Mitscherlich, 1963), az Adorno-féle *manipulatív típus*, Etzioni *inautentikus személyisége* vagy a frommi *piackarakter* (lásd Horn, 1972). Diktatúrákban az „apparátcsik” lehet hordozója ilyen problémáknak. Közös vonásuk a felsoroltaknak, hogy technikai-funkcionális értelemben kiválóan működnek, az adott struktúrához nagyon is jól alkalmazkodnak. Viszonyuk a munkához és az emberekhez technikai-rationális. Kötődési képtelenségükre, súlyos érzelmi zavaraira csak intimebb kapcsolatokban derül fény, vagy éppen az ilyen kapcsolatokra való képtelenségük tűnik fel. Ezek a személyiség típusok az egyén-társadalom dialektika egyik végpontjának karikatúraszerű megjelenítői, amit a túlalkalmazkodás, túlazonosulás fogalmával írhatunk le. Akiknél a személyes emberi kötelék és értékek helyébe az elidegenült munka, a szervezeti cél álrationális valósága kerül, és akik ideologikusán struktúráit csoportok és intézmények primitív csoportdinamikájának áldozatul esve bármikor képesek másokat feláldozni a haladás vagy az eszme győzelmének oltárán.

Ha a felsorolt sokféle panasz és tünet közös vonásait pszichoanalitikus nézőpontból keressük, akkor az ilyen személyekkel folytatott beszélgetések, kezelések tapasztalataira támaszkodhatunk. Itt most el kell tekintenünk a finomabb diagnosztikai kategóriáktól és egészen általánosan a *személyiségzavar-típusú pszichopatológiáról fogunk* beszélni.

Az ilyen páciensekről néhány nagyon jellegzetes tapasztalatot szerezhetünk. Az egyik a terápiás kapcsolat *kialakításának és fenntartásának* sajátos nehézsége, a másik a *határok* problémája, a harmadik pedig a *szimbolizáció* problémáival kapcsolatos.

Pácienseink mintha nem lennének képesek érzelmi kötődésre, ugyanakkor képesek felszínesnek tűnő kapcsolataik mögül nagyon hamar mélyen ambivalens, erős indulatok, szimbiotikus vágyak és az elszakadással kapcsolatos destruktív fantáziák bukkannak fel. Nagyon nehezíti a kapcsolatteremtést és -tartást, hogy a páciensek nem képesek a terapeutát tőlük független, önálló személyként érzékelni. A másik személy csak egyes részvonatkozásaiban létezik számukra, amennyiben ezek a részvonatkozások bizonyos szükségleteik kielégítésére látszanak alkalmasnak. Ebben a viszonyban a terapeuta saját spontaneitása, kreativitása, a személyes autonómia érzése lerombolódik, és végső soron a szakszerű segítségnyújtás lehetőségei kerülnek súlyos veszélybe. Az ilyen betegek kapcsolati zavarai és a világhoz, a másik emberhez való fogyasztói attitűdje is erre a lélektani háttérre alapozódhat.

A nehézségek másik sorát a határok problémájaként fogalmazhatjuk meg. Problematikusak a külső és belső közötti, a terápiás helyzet és a reális élethelyzet közötti és végül a terapeuta személye és a páciens személye közötti határok. Az elsőre példa az a helyzet, amikor a páciens számára a belső történések mintha nem is léteznének, mintha minden kívül, a világban történne. Ebből az a fenyegetés adódik, hogy mindaz, ami a páciensben belül zajlik, nagyon könnyen megtörténhet kívül, a valóságban is.

A terápiás helyzet fenntartása, „mintha” jellegének megőrzése és megnyugtató elválasztása a reális élethelyzettől szintén krónikus gondja az ilyen terápiáknak. A páciensek gyakran teljesen értetlenül fogadják a terapeuta ilyen irányú igyekezetét, abban sokszor fenyegetést, visszautasítást fedeznek fel. A sokszor kaotikus életesemények és a páciens szintűgy kaotikus belső világának kvázi-pszichotikus összemosódása jól megfér egyfajta pszeudonormalitással, amely elfogadható — mármint társadalmilag elfogadható — működést tesz lehetővé. A terápiás helyzet létrehozása, külső és belső szétválasztása ezt a pszeudonormalitást fenyegeti, és a páciens konfrontálja saját belső zűrzavarával, illetve arra készíti, hogy az életét elborító események áradatát saját belső világaként ismerje fel.

A szimbolizáció zavaraira az a jelenség utal, amikor érezzük és látjuk, hogy a panaszoknak, tüneteknek, életeseményeknek — látszólag — nincsen szimbolikus jelentése, csak azt jelentik, amik, és nem valami mást is. A pszichoneurózisok tünetei belső, intrapszichés konfliktusokból származnak, a kezelés során megfeythetők, a megfeytés során személyekre irányuló libidinózus és agresszív vágyfantáziák, ezekkel kapcsolatos szorongások és elhárítások tárulnak fel.

A fentiekben említett pácienseknél azonban mintha nem is lenne intrapszichés konfliktus, mintha minden a külvilágban zajlana. Sokszor a bőven és határok nélkül áradó tudattalan anyag okoz gondot, mivel nem visz közelebb a feldolgozáshoz és megértéshez, hanem elmondásuk során, míg a terapeutára zúdítja vad fantáziáit, alkalmat adnak a páciensnek arra, hogy különféle primitív, archaikus tárgykapcsolati fantáziáit regresszív módon kiélhesse a terápiás helyzetben. Máskor pedig az okoz gondot, hogy a páciens belső úrról számol be, nincsenek pszichés tartalmai, amiket elmondhatna.

Mindez persze sajátos terápiás-technikai konzekvenciákkal is jár, amelyeket itt nem részletezhetünk. Annyit említünk csak meg, hogy az ilyen pszichopatológia kezelésénél különös jelentőséget kap a viszontindulatáttétel, a terápiás helyzet fenntartása és a terapeuta mentális működése, amellyel mintegy pótolja a páciensből aktuálisan hiányzó pszichés struktúrákat.

A személyiségzavar-típusú pszichopatológiai tovább vizsgálva néhány általánosítást tehetünk. Jellegzetes az ilyen pszichopatológiánál a *felettes én defektusa* (Grünberger, 1974, Lowenfeld, 1970). Ennek három összetevőjét találjuk:

- a korai szülő-gyermek kapcsolatból lecsapódó, úgynevezett archaikus felettes-ésrészek felnőttkorban is tovább élnek;
- a viselkedést irányító tradíciók, tiltások, értékek nem válnak belsővé;
- az éniéál, amilyenné a személy válni szeretne, elveszti orientáló funkcióját, kiüresedik. Tekintélyfigurák helyett a sikeresség, hatékonyság vágyképei, gyorsan változó, a tömegkommunikáció által közvetített figurák töltik ki.

A másik jellegzetesség az *én gyengesége*, az énhatárok bizonytalansága. A harmadik jellegzetesség az *érett, libidinózus, kölcsönösséget feltételező kapcsolatokra való képtelenség*. Helyét a korai, úgynevezett primitív tárgykapcsolatok mintájára szerveződő emberi kapcsolatok foglalják el. Ezek jellemzőit a terápiás kapcsolat nehézségeinél már részben felsoroltuk. Kiegészítőleg jegyezzük meg, hogy az ilyen kapcsolatokat a lelki fejlődés korai szakaszaiból származó lelki munkamódok és úgynevezett archaikus elhárítások jellemzik.

A továbbiakban magyarázatot keresünk az eddig vázolt típusú pszichopatológia kialakulására és az ilyen kórképek számának feltételezett növekedésére egy pszichoanalitikus szociálpszichológia szemszögéből. A társadalmi-gazdasági struktúra az anyai gondoskodás, a családi szocializáció töröközegen át érvényesíti hatását a kialakuló személyiségre, majd a későbbiekben a másodlagos szociáli-

záció és a kortárs csoport közegein át. Ha a lehetséges változásokat végiggondoljuk, akkor feltételezhetjük, hogy megváltozott:

- a korai gondoskodás jellege, tartalma;
  - az anyai személyiség;
  - a primer család szerkezete, működésmódja;
  - az apa szerepe, részvétele a család életében;
- az intézményi szocializáció aránya és minősége a korai szakaszban és a kisgyerekkorban.

Mindezek a később részletezendő változások oda hathatnak, hogy megnövekszik a korai, preödipális kor jelentősége, megváltozik az ödipális fejlődési szakasz lefutása. A sokféle lehetőség közül itt csak az anyai személyiségről és az apa szerepéről teszünk megjegyzéseket.

Az anyai személyiség és a korai gondoskodás minősége sokat vitatott téma a mai napig. Empirikus vizsgálatok igyekeznek egyaránt alátámasztani és cáfolni a korai élmények kómemző szerepét, az ide vonatkozó pszichoanalitikus feltevések érvényességét (Ernst, 1988). Ezt a vitát itt nem részletezhetjük, és az anyai gondoskodás fontosságához, egyúttal a lehetséges változások jellegéhez egy szempontot emelünk csak ki. A gondozási, táplálási szokások, az anya személyes érzékenységei és érzéketlenségei, nyelvi készsége, tudatalan fantáziái és vegetatív reakciói, értékei, előítéletei hozzák létre azt a világot, amellyel a csecsemő a maga sajátos adottságaival kölcsönhatásba lép. Nagy jelentőségű itt az, hogy az anya képes-e felnövekvő gyermekére mint önálló, egész személyre reagálni, vagy — mint az a gyakoribb eset — a gyermek inkább az anya lelki ökonómiájában betöltött funkciók hordozója lesz csupán. Kielevezve vetődik fel az a kérdés, képes-e az anya valamely külső vagy belső erőforrásra támaszkodva meghaladni azokat a szocializációs korlátokat, amelyek őt magát is meghatározzák? Sommásan azt gondolhatjuk, hogy egyre több rosszul szocializált anya nem képes erre.

Néhány megjegyzés az apa megváltozott szerepéhez. Pszichoanalitikus megfigyelések szerint az apának már a preödipális korszakban is jelentős szerep jut a család életében. Egyrészt — kielégítő kapcsolat és jelenlét esetén — érzelmileg támogatja az anyát funkcióinak megfelelő gyakorlásában. Másrészt — és ez nagyon lényeges — támogatja a gyermeket a szimbiotikus kötelékből való kibontakozásban. Ahogyan egy kritikus tollú szerző fogalmazott, az apa az, aki behozza a külvilág friss levegőjét a szimbiotikus kapcsolat fülledtségébe. Távolléte, kivonódása a családból megnöveli az anya terheit, felerősíti érzelmi nehézségeit, így megterhelődik az anya-gyermek kapcsolat, megnő az esélye az ambivalens-szimbiotikus kötelék fennmaradásának. Fontos szerep jut az apának az ödipális korban is. Távolléte, elégtelen működése az azonosítás és a felettesén-képződés zavaraihoz vezet. A preödipális kor problémái megoldatlanul mennek át az ödipális szakaszba, amely szintén lezáratlan marad. A távollévő vagy gyenge apa nem tud segíteni gyermekének az agresszív és libidinózus késztetések feletti uralom megszerzésében (Lowenfeld, 1970).

A polgári család és annak szocializációs sémája már alig működik — írják német szociálpszichológusok. Az apa jogú társadalom elvesztette dicsfényét, az apa mint dolgozó láthatatlanná vált, történetileg degradálódott. Identifikációs kínálata — még ha jelen is van a családban — gyenge (Hom, 1972).

Nehezíti a helyzetet a nevelési elvekben és a kultúrában általában is megnyilvánuló permisszivitás, ami a büntetlen vágykielégítés lehetőségét sugallja. Mindez az elfojtás és a szublimáció kialakulását akadályozza, és kiszolgáltatja a fejlődő személyiséget saját belső késztetéseiére (Lowenfeld, 1970).

A tipikus mintázat, amivel találkozunk, a következő: az első életevek után is eleven szimbiotikus problémák, hiányzó, vagy lezáratlan ödipális szakasz, megoldatlan serdülőkori fejlődési feladatok és az összes lezáratlan fejlődési szakasz jellemző lelki munkamódjainak, konfliktusainak folyamatos jelenléte a felnőttkorban. Amikor az egyén valakivel kapcsolatba lép, mindezen késztetések, félelmek és elhárítások jelen vannak, és akadályozzák az érett kapcsolat kialakítását.

A személyiségzavarokat alakító hatások másik csoportja akkor lép működésbe, amikor az elmondottak szerint hiányosan felszerelt személyiség megjelenik a másodlagos szocializáció intézményeiben, a társadalmi munkamegosztásban és a fogyasztás színterein. Itt a hatások olyan sorozatára kell gondolnunk, amelyek mintegy megteremtik a korábbi szakaszban megalapozott pszichopatológia kibontakozásának, kulturálisan megformált megjelenésének feltételeit, sőt, a pszichopatológiai bizonyos értelemben funkcionalizálják, a fennálló termelési-fogyasztási struktúra működésében hasznosítják.

A személy, a szubjektum lehetőségeiről a posztindusztriális társadalom viszonyai között a pszichoanalitikus szociálpszichológia igen borúlátóan nyilatkozik, és ehhez képest a századforduló pszichoanalízisének kultúrpeszsimizmusa még kifejezetten üdítően hat. Az elméleti probléma, amit meg kell oldani, nem könnyű: valahogyan kapcsolatba kell hozni a módosított pszichoanalitikus technikával feltárható archaikus lelki jelenségek világát a marxizáló, kritikus társadalomlélektan által megragadott társadalmi, termelési-fogyasztási és kulturális jelenségekkel. A kulcsot az a gondolat kínálja, mely szerint személyiség és kultúra Freud által feltételezett antagonizmusát nem csupán az ösztönkésztetések és a kultúra által ránk kényszerített lemondások közötti konfliktusban kell keresnünk, hanem a kultúra hatását felfedezhetjük a szubjektum legbensőbb rétegeiben is. Ebben a felfogásban a társadalom alakító vagy deformáló hatása még a tudattalan tartomány, az ösztönszféra figuráit is meghatározza (Görlich, 1980).

Keressük tehát azokat a pontokat, ahol a preödipálisan fixált, primitív tárgykapcsolatokban saját magát hiába keresgélő szubjektum pszichés hiányállapotai és a posztindusztriális társadalom szerepkínálata, fogyasztási és önmegvalósítási lehetőségei egymásra találhatnak. A számos lehetőségből itt most csak kettőt próbálunk meg vázolni. Az egyik a *függőség-infantilizáció-politikai apátia* témakör, a másik a deformált szubjektum kiaknázása a *fogyasztás* területén.

A fejlett, technokratikus államban az államapparátus és az egész politika funkcionálizálódik, technikai kérdések megoldásával, funkciózavarok kiküszöbölésével foglalkozik. Feladata a termelés és fogyasztás zavartalan üzemelésének biztosítása, a gondoskodás. Ez a szubjektumot fokozódó mértékben függőségbe hozza, infantilizálja. Az állampolgárok lojalitását a szabadidő növelésével, a fogyasztási lehetőségek bővítésével biztosítja. Ezt nevezik *disztributív pacifikációnak*, a fogyasztási javak elosztásával megvásárolt nyugalom technológiájának. Ebben a struktúrában a személy csak mint funkcióhordozó jelenik meg, a technokrata állam a szubjektumhoz csak mint dologhoz, kalkulálható, menedzselhető tényezőhöz képes viszonyulni. Az egyén számára a társadalomban való részvétel egyetlen formája — az elidegenedett munkán kívül — az egyéni kívánságok kielételezése lesz. Ennek biztosításával kárpótolja az állam, amiért sem igénye, sem pedig lehetősége nincsen többé a sorsát meghatározó társadalmi-politikai folyamatokban eligazodni, vagy a politikai aktivitás valamilyen formájával netán ellenőrizni ezeket a folyamatokat. Ez a függőség sajátos, regresszív attitűdöket táplál, és a fogyasztás-termelés körforgásában való részvétel útján gyors, praktikus vágykielégítést, a függőségi igények maradéktalan kielégítését igéri (Hom, 1972).

Ha a századforduló liberális emberképét a freudi felismerések azzal ásták alá, hogy könyörtelenül rámutattak a tudattalan tényezők meghatározó szerepére, akkor az így kialakított, kétségtelenül feszültségekkel és belső konfliktusokkal terhelt emberképét az új felismerések birtokában kénytelenek vagyunk tovább rombolni. A tudattalan tényezők archaikus, időtlen jellegét is fel kell adnunk — és így el kell szakadnunk egy némi pátoszt még köleszövő tragikus sorsszerűség illúziójából. Fel kell ismernünk legmélyebb személyes késztetéseinkben is a mindenkori termelési-fogyasztási struktúra érdekösszefüggéseinek torzító hatását. Amikor a fogyasztás piaca bármely archaikus, preödipális struktúrájú vágyunk gyors, technikailag kifogástalan és biztonságos kiélését szavatolja, akkor a társadalom új és minden eddiginél invazívabb módon avatkozik be lelki fejlődésünkbe. A századforduló riasztó felfedezése az volt, hogy az én nem úr saját házában. A mostani századvég riasztó felfedezése talán az lesz, hogy mind a saját ház, mind pedig az ott zajló folyamatok olyan társadalmi-politikai folyamatok termékei, melyekben az én legfeljebb csak statisztaként lehet jelen, és aggályosan kultivált látszatautonómiája is csupán piacképességének fenntartásához szükséges tényező.

Kialakul egy riasztó egybeesés, ahogyan a külvilág visszatükrözi, megjeleníti a szubjektum belső világát a maga széttöredezettiségeivel, pusztulással fenyegető lehetőségeivel, belső ürességével, késztetéseinek integrálatlanságával, az elveszettség és tehetetlenség élményeivel.

A csapda ott van, hogy azok a viszonyok, melyek között a szubjektum mint dolgozó és fogyasztó működik, felerősítik meglévő lélektani zavarait, ugyanakkor a fogyasztás területén messzemenően kiaknázzák azokat. A kínzó belső üresség betöltésére egész iparágak szerveződnek. A tehetetlenség élményére, ami a dolgok feletti uralom elvesztése nyomán keletkezik, az erő és a kompetencia élményét kínáló iparcikkek tömegét ajánlják. A fogyasztás szolgálatába állítható az identitáséhség is. A popkultúra és a filmipar biztonságot és önbizalmat nyújtó pótagonosulási mintákat szállít olyan figurák képében, akikkel a kiüresedett éniideal feltölthető.

A fogyasztást serkentő szerzési mánia a megszerzett javak révén egyfajta áru-identitást köleszönöz. A primitív tárgykapcsolatok szintjén megrekedt emberi kapcsolatokban az egyén saját értékének, testi közérzetének, narcisztikus egyensúlyának fenntartásával bajlódik. Önszeretetét, hipochondriás aggodalmait az egészségipar és a kozmetikai ipar hasznosítja. Az öningerléssé degradálódó szexualitás a pornográfia piacát táplálja. Az emberi kapcsolatok csődjére, az intimitásra való képtelenségre az „instant intimitást” kínáló csoportmódszerek és egyéb megváltó pszichoterápiás irányzatok piaca épül.

Bizonyos primitív elhárításokat — mint például a hasítást — az elidegenült munka folyamatában lehet jól hasznosítani. Más archaikus lelki munkamódokra bizonyos ideológiákat építenek a mindenkori ellenségkép kialakításakor és társadalmilag hatékony mozgatóerővé tételekor. De vannak a deformált szubjektum hasznosításának egyéb lehetőségei is. Így például a meggyengült én számára a termelés és fogyasztás szférájában a szereppel való túazonosulás kínálkozik. Ennek nagy előnye, hogy a bonyolult körülményekhez való alkalmazkodást szinte automatizálja, és ezzel az egyén zavartalanabban funkcionálhat. Másrészt hiányzó én-funkciókat pótol, és egyúttal feleslegessé is teszi kialakulásukat. Harmadrészt narcisztikus bevétellel kecsegtet az „én olyan vagyok, aki kiválóan tölti be szerepét” értelemben, szinte függetlenül ennek a szerepnek a mindenkori konkrét tartalmától (Parin, 1977).

A felsorolt példák láttán nehéz elhessegetni azt a gondolatot, hogy bizonyos típusú gazdasági-társadalmi berendezkedésnek bizonyos típusú személyiségekre

van szüksége. A harmincas években elkezdődött kulturális antropológiai vizsgálatok igyekeztek ezt a gondolatot empirikusan is igazolni. Ennek az egész gondolatmenetnek van azonban egy buktatója, amelyet önkritikusan is fel kell vetnünk, mégpedig az, hogy — szerencsére — a társadalmak élete nem megy ennyire tervezhetően és racionálisan. Az ésszerű társadalomtervezés, amely egyszerre számol az egyének szükségleteivel és a gazdaság állapotával, olyan illúzió, amely mint egy jobb kor utáni vágyakozás bukkan fel, és legfeljebb legitimációs válság idején teszi eladhatóbbá a mindenkori gazdasági-politikai stratégiákat.

Visszatérve eredeti gondolatmenetünkhöz, Klaus Hornra fogunk hivatkozni, aki szerint a klasszikusan strukturált, lezárt ödipális fejlődési szakasszal rendelkező személyiségre — aki képes érett, libidinális tárgykapcsolatokra, és képes szeretni, valamint dolgozni — csak az eredeti tőkefelhalmozás és a szabadversenyes kapitalizmus idején van szükség. A kereslet megváltozására az egyén válasza — Horn szellemes megfogalmazásában — egyfajta libidinális beruházási stop. Az egyén nem létesít érett, libidinális kapcsolatokat, hanem primitív tárgykapcsolatokra való készségével és önszeretetével konjunktúráteremtő fogyasztóként jelenik meg a fejlett ipari társadalom nárcisztikus butikjában (Horn, 1972). A szimbolikus értékekhez való ragaszkodás, az erős identitás, az értelmes, politizáló életforma igénye csak rontaná az üzletmenetet.

Végezetül még két kérdéskör merül fel. Az egyik az, hogy milyen mértékben érvényesek az elmondottak a szocialista típusú társadalmakban? A másik kérdéskör bizonyos mértékig az eddig elmondottak érvényességét teszi bizonytalanná, mivel arról szól, hogy esetleg mindezen újnak tűnő pszichopatológiai jelenségek egyszerűen az emberi létezés lehetőségeihez tartoznak, és más alakban eddig is jelen voltak a kultúrában.

Mindkettőre megkísérlünk rövid és vázlatos választ adni.

Lényegesnek tartjuk, hogy tévedés a diktatórikus rendszereket egyszerűen patriarchálisnak tartani.

A hatalom mindenhatósága, a személyes autonómia hiánya, a biztonság problémái, az ellátási nehézségek egyértelműen egy függőségi és orális tematikát körvonalaznak. Egyén és hatalom viszonya egy fenyegető, archaikus anya-gyermek kapcsolatra emlékeztet, és ezen nem változtat az, hogy a politikát szinte kizárólag férfiak csinálják. A lojalitás biztosítása fogyasztási javakkal itt a kedvezményezett szűkebb körére érvényes, a többiek lojalitását fenyegetéssel vagy a meglévő biztonság és szerény javak garantálásával lehet biztosítani. Az ilyen viszonylatok éppúgy, vagy talán nagyobb mértékben infantilizálnak, mint a fejlett ipari társadalmakban. A hiányállapotok bizonyos énfunkciók fejlődését támogatják, és emiatt az úgynevezett nyugati országok polgáraihoz képest gyakran primitív talpraesetségünk tűnik fel.

Ami az identifikációs kínálatot illeti, ez a polgári társadalmakból ismert folyamatok miatt is gyengül, de még tovább gyengíti, szinte megszünteti a politikai-társadalmi hazugságok többgenerációs sorozata.

Az anyák jelenléte a korai gondoskodásban évtizedekig lényegesen kedvezőtlenebbül alakult, mint a fejlett ipari társadalmakban. Az apák pedig talán még kevésbé tudnak jelen lenni a családi élet színterein, mint másutt. További részletezés nélkül úgy vélem, hogy nincsen okunk reménykedni, hogy a bemutatott személyiségzavarok kialakulására a mi viszonyaink között kisebb lenne az esély. Tudni lehet azt is, hogy az eddigiekben vázolt, helyenként talán nagyon is pesszimista kép a fejlett ipari társadalmakban két évtizeddel ezelőtti állapotokra lehetett érvényes, és azóta elindult néhány ígéretes változás is. Hazai aktualitását a fentieknek éppen az adja meg, hogy jelenlegi tendenciáink és célkitűzéseink ép-

pen egy olyan társadalmi-gazdasági állapot megteremtését tüntetik fel ígéretesnek, amely más országokban az elmúlt évtizedekben a vázolt problémák kialakulásához vezetett.

Az új típusú pszichopatológia időtlenségére sok minden utalhat, így például a pszichopátia-fogalom pszichiátriai használata, ami eléggé régi keletű. Nyilván nincsen okunk feltételezni, hogy a pszichés struktúrák kialakulása egy-két évszázaddal ezelőtt más alapvető törvényszerűségek szerint ment volna végbe, mint manapság. Azt is gondolhatjuk, hogy a személyiség bizonyos torzulásai, mint örök emberi lehetőségek, mindig is adottak voltak. Amit ehhez hozzátehetünk, az talán az, hogy a fentebb részletezett társadalmi-gazdasági feltételek lehetővé tették, hogy bizonyos típusú problémák kulturális jelenségként, a piac által is támogatott módon jelenhessenek meg.

Befejezésül még egy gondolat. A klasszikusan strukturált személyiségű polgári individuum felemlgetése nem valamiféle nosztalgia egy letűnt történelmi korszak után.

A jól működő felettes én, az erős én és a fejlett elhárító mechanizmusok hiányában a személyiség teljesen kiszolgáltatottá válik az általa mozgásba hozott, de már nem ellenőrzött társadalmi-gazdasági folyamatoknak, amelyek könnyörtelenül benyomulnak a hiányzó lelki struktúrák helyére. Ezáltal elvész a szubjektum azon képessége, hogy saját valódi érdekeit, személyes emberi kapcsolataira épülő közösségeinek szükségleteit felismerje, és azokért eredményesen harcba szálljon.

Egy emancipatorikus indíttatású pszichoanalitikus szociálpszichológiának egyik fő feladata éppen az, hogy erre a veszélyre felhívja a figyelmet, és eszközöket dolgozzon ki, melyek segítségével a szubjektum és közösségei úrrá lehetnek az őket konstruáló folyamatok felett.

Irodalom

- Dalint, M.** (1968): *The Basic Fault. Therapeutic Aspects of Regression*. London, Tavistock.
- Ernst, C.** (1988): Are early childhood experiences overrated? A reassessment of maternal deprivation. *Eur. Arch. Psychiatr. Neurol. Sci.* 1988,237:80-90.
- Fenichel, O.** (1945): *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York, Norton.
- Ferenczi S. - Rank, O.** (1924): *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*. Wien, Int. Psychoanal. Verlag.
- Görlich, B.** (1980): *Der Stachel Freud*. Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Grünberger, B.** (1974): Gedanken zum frühen Über-Ich. *Psyche*, 28.1974. 508-529.
- Horn, K.** (1972): Bemerkungen zur Situation des „subjektiven Faktors“ in der hochindustrialisierten Gesellschaft kapitalistischer Struktur. in: Horn, K. (szerk.): *Gruppendynamik und der „subjektive Faktor“*. *Repressive Entsublimierung oder politisierende Praxis*. Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Lowenfeld, H. u. Y.** (1970): Die permissive Gesellschaft und das Über-Ich. *Psyche*, 24.1970.706-720.
- Mitscherlich, A.** (1963): *Auf den Weg zur vaterlosen Gesellschaft*. München, Piper Verlag.
- Moersch, E.** (1978): Sozialpsychologische Reflexionen zum Symptomwandel psychischer Störungen. *Psyche* 32.1978.403-419.
- Nyíri K.** (1980): A liberális antropológia alkonya, in: Nyíri K.: *A monarchia szellemi életéről*. Filozófiatörténeti tanulmányok. Gondolat, Budapest.

Parin, P. (1977): Das Ich und die Anpassungsmechanismen. *Psyche* 31.1977.481 - 515.

Thomä, H., Kächele, H. (1976): Bemerkungen zum Wandel neurotischer Krankheitsbilder. *Psychoter. med. Psychol.* 26.1976.183-190.

Lust Iván

Faludi utcai Gyermek- és Ifjúsági Pszichoterápiás Szakrendelő

1131 Budapest

Faludi u. 5.

E számunk szerzői:

Csepeli György szociálpszichológus, egyetemi docens, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1.

Erős Ferenc szociálpszichológus, MTA Pszichológiai Intézete, 1394 Budapest, Lenin krt. 67.

Hidas György kiképző pszichoanalitikus, pszichiáter, osztályvezető főorvos, Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet Pszichoterápiás Osztály, 1121 Budapest, Szilassy u. 6.

Litván György történész, MTA Történettudományi Intézet, 1014 Budapest, Úri u. 51-53.

Lust Iván pszichiáter, pszichoanalitikus, vezető főorvos, Faludi utcai Gyermek-és Ifjúsági Pszichoterápiás Szakrendelő, 1131 Budapest, Faludi u. 5.

Mészáros Judit klinikai pszichológus, pszichoanalitikus, Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet Pszichoterápiás Osztály, 1121 Szilassy u. 6.

Pfítzner Rudolf pszichoanalitikus, Nussbaumweg 7, D-8012 Ottobrunn

Popper Péter egyetemi tanár, SOTE Orvopszichológiai Csoport, 1083 Budapest, Bókay János u. 54.

Ranschburg Jenő pszichológus, tud. osztályvezető, MTA Pszichológiai Intézete, 1394 Budapest, Lenin krt. 67.

Szálai Júlia szociológus, tud. főmunkatárs, MTA Szociológiai Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.

Székács Judit klinikai pszichológus, pszichoanalitikus, Orvostovábbképző Egyetem, 1134 Budapest, Szabolcs utca 33-35.

Editorial board: János Ambrus, Antal Bókay, Ferenc Erős (chief editor), György Hidas

THALASSA is the Journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA is a symbolic reference to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary Journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but it is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

THALASSA comes out twice a year in Hungarian; we plan to publish the most important contributions also in English in yearbook form.

The first issue of THALASSA (Spring 1990) is based on the proceedings the first scientific conference of the Sándor Ferenczi Society held in Budapest, May 26, 1989, under the title **Psychoanalysis and Society**.

Description of the present issue:

In addition to an Editorial written by György Hidas, it contains the following contribution: The first three papers deal with the social relevance of Sándor Ferenczi's life work. GYÖRGY HIDAS (**Sándor Ferenczi, psychoanalysis, society**, pp. 3-12) gives a general overview of the social aspect in Ferenczi's work and comments on its contemporary significance. FERENC ERŐS (**The contribution of the Budapest School to analytical social psychology**, pp. 13-19) shows Ferenczi as one of the forerunners of analytical social psychology, elaborated by Wilhelm Reich, Erich Fromm, Theodor Adorno and others. RUDOLF PFITZNER (**The impact of Ferenczi's social concepts on the technique of psychoanalysis**, pp. 20-30) demonstrates how Ferenczi's sociological and biological views and his technical innovations are interrelated.

The next four papers approach the problem of trauma and collective repression. JUDIT MÉSZÁROS (**Manifestations of social repressions in psychoanalysis**, pp. 31-38) presents a case study of a Jewish patient born after the Holocaust. She analyses the social and political conditions which forced the patient and many of his contemporaries to repress the trauma of the Holocaust and also their Jewish identity. The paper of JUDIT SZÉKÁCS (**Survival strategies — as the psychoanalyst sees them**, pp. 39-42) describes the identity problems and crises to be found among the generation who were born after the war and grown up under the Stalinist and neo-Stalinist regime. The author illustrates her theses by analyzing special „survival strategies" of two patients. GYÖRGY CSEPELI (**„National unconscious"**, pp. 43-46) presents a hypothesis according to which the formation and development of modern national identity presupposes the repression of other, earlier forms of group identities (e.g. ethnic identity). GYÖRGY LITVÁN's contribution (**Collective repression — totalitarian regimes**, pp. 47-52) is an essay on the mechanisms of collective repression of historical events, traumas, and responsibilities in Fascist and Communist dictatorships. He shows how, for a long period, the facts and memories of the Hungarian revolution in 1956 were repressed in the nation's mind.

In the final section of the present issue problems concerning the interrelation between psychoanalysis and cultural, social factors are dealt with. PÉTER POPPER (**Biblical thinking and psychoanalysis**, pp. 53-60) interpretes some striking parallels between the Judeo-Christian and the psychoanalytic concept of personality. JÚLIA SZALAI (**Meditation on the shifts of a sociological train of thought**, pp. 61-70) gives account of a sociological research on the Hungarian preschool education. The author points out the particular influence of psychoanalytic pedagogy to the Hungarian nursery school system before and after 1945 — up to the seventies. JENŐ RANSCHBURG (**The superego and its present-day problems**, pp. 71-76) relates his research experiences on adolescents in Hungary, pointing out typical—and sociologically determined—crises in their personality development. In interpreting superego problems, he applies the concepts elaborated by Margaret Mahler and Erik H. Erikson. The article of IVÁN LUST (**From repression to primitive object relations**, pp. 77-86) examines the historical process in the course of which, in the modern consumer society, traditional syndromes of hysteria are replaced by narcissistic or borderline syndromes. The author explains this change in terms of an analytic social psychology inspired by the critical theory of Frankfurt School.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflexions and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute of Psychology of the Hungarian Academy of Sciences (Lenin krt. 67., H-1394 Budapest).

THALASSA is published by Cserépfalvi Publishing House, Budapest, in matters of subscription, copyright and advertisement please contact the publisher (Budapest, Vörösvári út 11, H-1035 Budapest).